पाश्चिमात्य राजकीय विचार

अनुक्रमणिका

मॅकियाव्हेलीचे चरित्र.. 3
मॅकियाव्हेलीने आधुनिक राजकीय विचारांप्रती केलेल्या योगदानाची सविस्तर चर्चा करा........................... 5
मॅकियाव्हेलीने राजाला कोणते सल्ले दिले आहेत ?.. 6
मॅकियाव्हेलीची धर्मनिरपेक्षता... 7
मॅकियाव्हेली - एक नीतिशून्य विचारवंत.. 8
नीतिशून्य म्हणजे काय ?..8
नीतिशून्यता आणि वास्तववाद (realism) यामधील फरक.. 9
राजकीय विचारवंतांचे इतर काही प्रकार..10
मॅकियाव्हेली - एक नीतिशून्य विचारवंत.. 11
सिंह आणि कोल्हे याविषयीचे मॅकियाव्हेलीचे विचार.. 12
मॅकियाव्हेलीच्या संदर्भातील दुहेरी नैतिकता...13
मॅकियाव्हेलीला पहिला आधुनिक राजकीय विचारवंत का म्हटले जाते?..14
“द प्रिन्स” हे पुस्तक लिहीण्यामागची मूळ प्रेरणा...15
उदारमतवाद.. 17
उदारमतवादाप्रती जॉन लॉक यांचे योगदान...21
जॉन लॉक यांची मर्यादित शासन ही संकल्पना स्पष्ट करा.. 23
जॉन लॉक यांचा नैसर्गीक हक्कांचा सिद्धांत.. 24
जॉन लॉक यांचा सामाजिक करार सिद्धांत...26
जॉन स्टुअर्ट मील...30
मील यांचे स्वातंत्र्यविषयक विचार...32
मील यांचे स्त्रियांविषयीचे विचार...34
मील यांचे उदारमतवादविषयक विचार.. 36
जॉन रॉल्स...43
जॉन रॉल्स यांची वितरणात्मक न्यायाची संकल्पना (short note)...50
कार्ल मार्क्स.. 52
अनेकदा हद्दपार व्हावे लागले..53
कार्ल मार्क्सचे सामाजिक न्यायासंबंधीचे विचार...54
कार्ल मार्क्सचे भांडवलवाद, क्रांती, समाजवाद, आणि साम्यवादविषयक विचार...56
कार्ल मार्क्सच्या मते ऐतिहासिक भौतिकवाद म्हणजे काय?...57
मार्क्सचा अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत (short note)... 59
कार्ल मार्क्स - वर्गसंघर्ष (short note).. 61
अॅटोनिओ ग्राम्सीचे चरित्र...63
ग्राम्सीची धुरिणत्वाची संकल्पना स्पष्ट करा..65
ग्राम्सीची सेंद्रीय बुद्धीजीवी ही संकल्पना... 68
सिमॉन दी बोव्हा यांचे चरित्र..70
सिमॉन दी बोव्हा यांचे स्त्रीवादाप्रती असलेले योगदान... 74
स्त्रीवादाच्या लाटा (short note)... 76
विल किमलिका यांचे चरित्र..78
विल किमलिका यांचे बहुसंस्कृतीवादविषयक विचार... 79
बहुसंस्कृतीवादी विचारांचा जगभर झालेला प्रभाव...81
अल्पसंख्यांकांचे हक्क - विल किमलिका यांचे विचार (short note)...83

मॅकियाव्हेलीचे चरित्र

पूर्ण नाव: निकोलो मॅकियाव्हेली (Niccolò Machiavelli)
जन्म: ३ मे १४६९
जन्मस्थान: फ्लॉरेन्स, इटली
मृत्यू: २१ जून १५२७
मृत्यूस्थान: फ्लॉरेन्स, इटली

निकोलो मॅकियाव्हेली हे पुनर्जागरण काळातील इटालियन राजकीय तत्त्वज्ञ, लेखक, मुत्सद्दी आणि इतिहासकार होते. त्यांना आधुनिक राज्यशास्त्राचे जनक मानले जाते. त्यांचे विचार राजकारणातील यथार्थवादी दृष्टिकोनावर आधारित होते आणि त्यांनी पारंपरिक नैतिकतेच्या चौकटीच्या पलीकडे जाऊन सत्तेचे स्वरूप स्पष्ट केले.

१. प्रारंभिक जीवन आणि शिक्षण

मॅकियाव्हेलीचे बालपण फ्लॉरेन्स या समृद्ध आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या शहरात झाले. त्यांच्या कुटुंबाची आर्थिक स्थिती चांगली होती, आणि त्यांना उत्तम शिक्षण मिळाले. त्यांनी ग्रीक आणि रोमन इतिहासाचा अभ्यास केला, ज्यामुळे त्यांच्यात राजकीय विचारांची आवड निर्माण झाली.

---

२. राजकीय कारकीर्द

मॅकियाव्हेलीच्या राजकीय कारकीर्दीची सुरुवात १४९८ मध्ये झाली, जेव्हा फ्लॉरेन्समध्ये सावोनारोला या धर्मगुरूचा प्रभाव संपला आणि मॅकियाव्हेलीला फ्लॉरेन्सच्या राजकीय प्रशासनात सचिवपद मिळाले.

प्रमुख कार्य:

१. डिप्लोमॅटिक मोहिमा: त्यांनी फ्रान्स, जर्मनी, आणि इटालियन राज्यांमध्ये राजकीय मोहिमा आखून इतर देशांशी राजनैतिक संबंध प्रस्थापित केले.
२. सैन्य सुधारणा: मॅकियाव्हेलीने भाडोत्री सैन्य (Mercenaries) न ठेवता स्वतःच्या नागरिकांचे एक स्थायी सैन्य उभारावे, असा आग्रह धरला.
३. राजकीय निरीक्षण: विविध राज्यांच्या राजकारणाची आणि सत्तेची कार्यपद्धती समजून घेत त्यांनी त्यातून राजकीय यथार्थवादाचा पाया घातला.

---

३. मेडेसींचे पुनरागमन आणि हकालपट्टी

१५१२ मध्ये फ्लॉरेन्सच्या मेडेसी राजघराण्याने पुन्हा सत्तेवर येताच मॅकियाव्हेलीला त्यांच्या पदावरून हटवण्यात आले. त्यांना कटकारस्थानाचा आरोप ठेवून तुरुंगात डांबले गेले आणि नंतर सशर्त मुक्त केले गेले. त्यानंतर त्यांना फ्लॉरेन्सबाहेर राहायला सांगितले गेले, ज्यामुळे त्यांची राजकीय कारकीर्द संपली.

---

४. साहित्य आणि लेखनकार्य

राजकारणातून हद्दपार झाल्यानंतर मॅकियाव्हेलीने आपले जीवन लेखनाला समर्पित केले. या काळात त्यांनी काही अत्यंत महत्त्वाचे ग्रंथ लिहिले:

प्रमुख ग्रंथ:

१. द प्रिन्स **(Il Principe):**
१५१३ मध्ये लिहिलेले हे पुस्तक आधुनिक राजकीय तत्त्वज्ञानाचे एक महत्त्वाचे उदाहरण मानले जाते. यात त्यांनी सत्तेचा वापर, तिचे संरक्षण, आणि राजकारणातील व्यावहारिकता यावर विचार मांडले आहेत.

२. द डिस्कोर्सेस **(Discourses on Livy):**
या ग्रंथात त्यांनी प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीचे महत्त्व मांडले आणि रोमन प्रजासत्ताकाचा आदर्श दिला.

३. द आर्ट ऑफ वॉर **(Dell'arte della guerra):**
या ग्रंथात त्यांनी सैन्यविषयक धोरणे आणि युद्धकलेचे तत्त्वज्ञान स्पष्ट केले.

४. इतिहास आणि नाटके**:**
मॅकियाव्हेलीने फ्लॉरेन्सचा इतिहास लिहिला (*History of Florence*) तसेच *Mandragola* हे प्रसिद्ध नाटक लिहिले, जे आजही महत्त्वाचे मानले जाते.

---

५. राजकीय तत्त्वज्ञान

मॅकियाव्हेलीचे राजकीय विचार त्यांच्या यथार्थवादी दृष्टिकोनामुळे प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या मते:

- राजकारण नैतिकतेच्या चौकटीत बसत नाही.
- सत्ताधाऱ्याने परिस्थितीच्या गरजेनुसार कठोर किंवा चतुर पद्धतीचा अवलंब करावा.
- धर्म आणि राजकारण वेगळे असावे.
- सत्ताधारीसाठी जनतेचा भय निर्माण करणे अधिक उपयुक्त ठरते.

---

६. शेवटची वर्षे आणि मृत्यू

मॅकियाव्हेलीच्या जीवनाच्या अखेरच्या काळात त्यांना पुन्हा राजकारणात प्रवेश मिळवण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्यात ते अपयशी ठरले. २१ जून १५२७ रोजी फ्लॉरेन्समध्ये त्यांचे निधन झाले. त्यांना त्यावेळी फारसे महत्त्व दिले गेले नाही, परंतु पुढील शतकांमध्ये त्यांच्या विचारांचे महत्त्व वाढले.

---

७. मॅकियाव्हेलीचे महत्त्व

मॅकियाव्हेलीचे विचार आधुनिक राजकीय तत्त्वज्ञानाचे मूलतत्त्व आहेत. त्यांच्या द प्रिन्स ग्रंथाने राजकारणाकडे व्यावहारिक, धर्मनिरपेक्ष, आणि यथार्थवादी दृष्टिकोनातून पाहण्याचा मार्ग दाखवला.

मॅकियाव्हेली हा फक्त पुनर्जागरण काळाचा विचारवंत नव्हता, तर त्याने आधुनिक राज्यशास्त्राला स्वरूप दिले. त्याच्या तत्त्वज्ञानाने राजकारण, राज्यव्यवस्था, आणि सत्तेचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी एक नवीन दृष्टी दिली. त्यामुळे त्याला "आधुनिक राजकीय विचारांचा जनक" म्हणून ओळखले जाते.

मॅकियाव्हेलीने आधुनिक राजकीय विचारांप्रती केलेल्या योगदानाची सविस्तर चर्चा करा.

मॅकियाव्हेली हे आधुनिक राजकीय विचारांचे जनक मानले जातात. त्यांनी मध्ययुगीन विचारांपासून वेगळे विचार मांडले, ज्यामुळे आधुनिक राजकीय तत्त्वज्ञानाचा पाया घालण्यात मदत झाली. त्यांच्या विचारांनी राजकीय स्थैर्य, सत्ता केंद्रित दृष्टिकोन, आणि व्यावहारिक दृष्टिकोन अशा संकल्पनांचा विकास केला. त्यांचे प्रमुख योगदान त्यांच्या प्रसिद्ध ग्रंथ 'द प्रिन्स' (राजा) मध्ये आढळते, ज्यामध्ये त्यांनी सत्तेचे वास्तवादी स्वरूप स्पष्ट केले.

मॅकियाव्हेलीचे प्रमुख योगदान खालीलप्रमाणे समजता येते:

१. सत्ता आणि त्याची प्राप्ती (Power and Its Acquisition)

मॅकियाव्हेलीच्या मते सत्ता प्राप्ती हीच राज्यशास्त्राचा मूळ गाभा आहे. राजाला कसे वागावे आणि काय करावे याचा मार्गदर्शन मॅकियाव्हेलीने 'द प्रिन्स' या ग्रंथात दिले. सत्तेचे संरक्षण, त्याची वाढ आणि व्यवस्थापन यावर त्यांनी जोर दिला. मॅकियाव्हेलीच्या मते सत्ताधारीने वर्तनात सुसंगता ठेवून प्रजा आणि विरोधकांशी व्यवहार करावा, मात्र आवश्यकता भासल्यास कठोर भूमिका घ्यायला तयार राहावे.

२. परिणामवाद (Consequentialism)

मॅकियाव्हेलीने 'उद्दिष्ट साधायचे असेल तर साधने कुठलीही चालतील' हे प्रतिपादन केले. या दृष्टिकोनातून त्यांनी 'End Justifies the Means' (उद्दिष्ट योग्य असेल तर साधनेही योग्यच ठरतात) या तत्त्वाची मांडणी केली. हे तत्त्व राजकीय धोरणात व्यावहारिक दृष्टिकोन आवश्यक असल्याचे दर्शवते, जिथे नैतिकतेपेक्षा राज्याच्या हिताला अधिक प्राधान्य दिले जाते.

३. धर्मनिरपेक्ष राजकीय विचारसरणी (Secular Political Theory)

मॅकियाव्हेलीच्या विचारांनी मध्ययुगीन धार्मिक चौकटीला दूर करून धर्मनिरपेक्ष राजकीय दृष्टिकोनाला महत्त्व दिले. त्यांच्या मते धर्म हा राज्यकारभाराचा मुख्य घटक नसावा, तर राज्यव्यवस्था आणि सत्ता या वेगवेगळ्या असाव्यात. राज्यकारभारात धर्माचा प्रभाव नसावा आणि राज्य व धर्म स्वतंत्र असावे, असा विचार त्यांनी मांडला.

४. मानवतावादी दृष्टीकोन (Humanistic Perspective)

मॅकियाव्हेलीच्या विचारांमध्ये माणसाचे स्वभावगुण, अहंकार, स्वार्थ, आणि स्पर्धा यांवर चर्चा केली आहे. त्यांनी मानवी स्वभावाचा एक व्यावहारिक आणि कठोर दृष्टिकोन मांडला. राजकीय सत्ताधारी हा आदर्शवादी नसावा, तर तो व्यावहारिक असावा. राजकारणात आदर्शवादाच्या ऐवजी वास्तववादाला महत्त्व दिले पाहिजे, अशी त्यांची धारणा होती.

५. राज्याचे स्थैर्य आणि सत्ताधारीचा आत्मविश्वास (State Stability and Ruler's Confidence)

मॅकियाव्हेलीने राजकीय स्थैर्य आणि सत्तेचा भक्कमपणा यांवर जोर दिला. सत्ताधारीने निर्णय प्रक्रियेत स्थैर्य ठेवावे, आणि जनतेचा विश्वास संपादन करावा. तसेच, त्याच्या आत्मविश्वासाला दृढ ठेवले पाहिजे. 'द प्रिन्स' मध्ये त्यांनी सत्ताधारीसाठी 'सिंहासारखे कठोर आणि कोल्ह्यासारखे चतुर' असण्याचे महत्त्व प्रतिपादित केले.

६. प्रभावी राजकीय धोरणांचा पाया (**Foundation of Effective Political Strategy)**

मॅकियाव्हेलीच्या विचारांनी प्रभावी राजकीय धोरणांचा पाया घातला. त्यांच्यामुळे राजकारणाची एक नव्याने मांडणी झाली, जिथे सत्तेचा वापर, धोरणांचा विकास, आणि शक्ती-संतुलन यांचा अभ्यास करण्यात आला. यामुळे पुढील पिढ्यांच्या राजकीय विचारवंतांनी त्यांच्या विचारांना विकसित केले.

मॅकियाव्हेलीचे विचार मध्ययुगीन युगात सुरू झालेले असले, तरी त्यांच्या विचारांनी आधुनिक राजकीय विचारांना आकार दिला. त्यांनी राजकारणात नैतिकतेपेक्षा परिणाम आणि व्यावहारिकता यांना महत्त्व दिले, ज्यामुळे आधुनिक राजकीय तत्त्वज्ञानाचा पाया घातला गेला. मॅकियाव्हेलीच्या विचारांचा प्रभाव राज्यशास्त्रात आजही दिसून येतो, ज्यामुळे ते आधुनिक राजकीय विचारांचे जनक मानले जातात.

मॅकियाव्हेलीने राजाला कोणते सल्ले दिले आहेत ?

मॅकियाव्हेलीने 'द प्रिन्स' या ग्रंथात राजाला प्रभावी राज्यकारभार आणि सत्तेचे रक्षण करण्यासाठी काही महत्त्वाचे सल्ले दिले आहेत. हे सल्ले राजकारणातील वास्तववादी दृष्टिकोन आणि व्यावहारिकतेला महत्त्व देतात, जेणेकरून राजा सत्तेत टिकून राहू शकेल आणि राज्याचा विकास साधू शकेल.

१. सत्तेचे रक्षण करा आणि सत्तेला दृढ बनवा

राजाने आपल्या सत्तेचे रक्षण आणि बळकटीकरण कसे करावे हे मॅकियाव्हेलीचे मुख्य उद्दिष्ट होते. त्यांनी राजाला सूचित केले की, सत्तेत राहण्यासाठी प्रत्येक निर्णयाचे गांभीर्याने मूल्यांकन करणे आवश्यक आहे. सत्ता टिकवण्यासाठी कठोर निर्णय घेतले तरी ते योग्य मानले जातील.

२. लोकांचे प्रेम आणि भय यांचा समतोल साधा

मॅकियाव्हेलीच्या मते राजाला जनतेच्या प्रेमापेक्षा त्यांच्या भीतीत असलेले राहणे अधिक सुरक्षित असते, कारण लोक लहरी असतात आणि स्वार्थी असू शकतात. पण भीतीमुळे त्यांना नियंत्रणात ठेवता येते. तथापि, राजाने इतके क्रूरही होऊ नये की लोक त्याचा द्वेष करतात; त्यामुळे भीती आणि प्रेम यांचा संतुलित वापर आवश्यक आहे.

३. वास्तववादी दृष्टिकोन ठेवा

राजाने आदर्शवादी दृष्टिकोन ठेवण्याऐवजी व्यावहारिक दृष्टिकोन स्वीकारावा. त्याने नेहमी स्थितीचे यथार्थ मूल्यांकन करावे आणि निर्णय घेताना आदर्शवादाला बाजूला ठेवावे. राजाने परिस्थितीनुसार आपली रणनीती बदलण्यास तयार असावे.

४. गरज असेल तेव्हा फसवणूक किंवा कपट वापरा

मॅकियाव्हेलीने राजाला सांगितले की, जर राज्याच्या हितासाठी आणि सत्तेच्या संरक्षणासाठी गरज पडली तर कपट किंवा फसवणूक वापरणे योग्य ठरते. राजाने 'सिंहासारखा शक्तिशाली आणि कोल्ह्यासारखा चतुर' असावे, म्हणजेच परिस्थितीनुसार कठोर किंवा कूटनीतिक व्हावे.

५. विश्वासू सल्लागार निवडा

मॅकियाव्हेलीच्या मते राजाने त्याच्या जवळ विश्वासू आणि प्रामाणिक सल्लागार असावेत. सल्लागाराचे म्हणणे गांभीर्याने ऐकावे, पण त्यावर अंध विश्वास ठेवू नये. तसेच, सल्लागारांची आवड निवड त्यांच्या ज्ञानावर आधारित असावी, व्यक्तिगत निष्ठेवर नव्हे.

६. आपल्या प्रजेचे हित जोपासा

राजा प्रजेचा विश्वास संपादन करून त्यांचे हित जोपासू शकतो. प्रजेचे जीवन सुलभ करणे, त्यांना न्याय मिळवून देणे आणि त्यांच्या संरक्षणासाठी काम करणे हे राजा टिकवण्यासाठी महत्त्वाचे असते. राजा प्रजेचे हित बघत असेल, तर त्याचे समर्थन वाढते आणि विद्रोहाची शक्यता कमी होते.

७. युद्धात पारंगत बना आणि आपल्या सैन्याचे नेतृत्व करा

राजाने नेहमी युद्धकलेत निपुण असले पाहिजे आणि त्याला आपल्या सैन्याचे योग्य नेतृत्व करता आले पाहिजे. मॅकियाव्हेलीच्या मते, सैन्याच्या साहाय्याने सत्ता टिकवणे हे अधिक स्थिर असते. बाहेरच्या सैन्याच्या साहाय्याने सत्ता मिळवली, तर ते अस्थिर ठरू शकते. त्यामुळे राजाने स्वकीय सैन्यावरच अधिक विश्वास ठेवावा.

८. परिवर्तनाला स्वीकारा आणि परिस्थितीला अनुसरून निर्णय घ्या

मॅकियाव्हेलीने राजाला परिवर्तनशीलतेचे महत्त्व पटवून दिले. काळानुसार, जनतेच्या अपेक्षांनुसार आणि बाह्य परिघटनांनुसार आपल्या रणनीतीत बदल करणे आवश्यक असते. राजा परिस्थितीनुसार लवचीक राहिला, तर तो अधिक यशस्वी ठरतो.

९. नैतिकतेपेक्षा परिणामाला अधिक महत्त्व द्या

राजकारणात नैतिकतेपेक्षा राज्याच्या यशाला महत्त्व दिले पाहिजे, असे मॅकियाव्हेली मानतो. राज्याचे हित हेच अंतिम उद्दिष्ट असल्याने, नैतिकतेचे पालन करण्यात तितका वेळ घालवू नये. राजाने अशा निर्णयांचा अवलंब करावा जे त्याला सत्तेत टिकवण्यासाठी उपयुक्त ठरतील.

१०. परकीय शक्तींना आपल्या अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप करू देऊ नका

मॅकियाव्हेलीच्या मते परकीय शक्तींना आपल्या राज्याच्या अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप करण्याचे निमित्त मिळू नये. या शक्तींना थोडीही संधी दिल्यास राज्य अस्थिर होण्याची शक्यता वाढते. राजाने असे धोरण अवलंबावे की ज्यामुळे राज्याचे स्वायत्तपणा टिकवता येईल.

मॅकियाव्हेलीचे हे सल्ले त्याच्या वास्तववादी आणि व्यावहारिक दृष्टिकोनाचे उत्तम उदाहरण आहेत. 'द प्रिन्स' ग्रंथाच्या माध्यमातून त्यांनी राजकारणात नैतिकतेपेक्षा परिणामाला महत्त्व दिले, ज्यामुळे हा ग्रंथ आधुनिक राजकीय तत्त्वज्ञानाचा मूलाधार बनला आहे.

मॅकियाव्हेलीची धर्मनिरपेक्षता

मॅकियाव्हेलीच्या राजकीय विचारांमध्ये धर्मनिरपेक्षता (Secularism) हे एक महत्त्वाचे तत्त्व आहे. मध्ययुगीन युरोपात धर्म हे राजकीय आणि सामाजिक जीवनाचे केंद्र होते, आणि चर्चचे राज्यावर मोठे वर्चस्व होते. या पार्श्वभूमीवर, मॅकियाव्हेलीने चर्च आणि राज्याच्या कार्यात स्पष्ट विभागणी करण्याचा दृष्टिकोन मांडला, जो त्या काळासाठी क्रांतिकारक ठरला.

मॅकियाव्हेलीची धर्मनिरपेक्षतेची भूमिका

१. राजकारणाचे धर्मापासून स्वातंत्र्य: मॅकियाव्हेलीच्या मते, राज्याची कारभार पद्धती आणि निर्णय प्रक्रियेत धर्माचा हस्तक्षेप असू नये. त्यांनी राज्याला स्वतंत्र आणि धर्मनिरपेक्ष ठेवले पाहिजे असे प्रतिपादन केले. यामुळे राजकीय निर्णय हे राज्याच्या हितासाठी घेतले जातील, धार्मिक मर्यादांच्या आधारे नव्हे.

२. राज्याचे हित हे सर्वोच्च: मॅकियाव्हेलीच्या मते राज्याचे रक्षण, त्याची सत्ता आणि स्थैर्य यांना सर्वोच्च महत्त्व आहे, आणि या उद्दिष्टांना साधण्यासाठी राजकारणात व्यावहारिक दृष्टिकोन आवश्यक आहे. त्यांनी स्पष्टपणे म्हटले की, जर धर्मामुळे राज्याचे कार्य अडचणीत येत असेल, तर त्याला बाजूला ठेवणे उचित आहे.

३. धर्माचे राजकारणात असलेले स्थान: मॅकियाव्हेलीचे मत होते की धर्म हे राज्यासाठी एक साधन म्हणून वापरता येते. त्यांनी असे नमूद केले की धर्माचा उपयोग लोकांमध्ये नैतिक मूल्ये निर्माण करण्यासाठी केला जाऊ शकतो, ज्यामुळे राज्यात एकता व नैतिकता राहते. परंतु, याचा अर्थ असा नव्हे की धर्माने राजकीय निर्णयांवर प्रभाव टाकावा. धर्म हा लोकशिक्षणाचे माध्यम असू शकतो, परंतु त्याने राजकीय निर्णयांना दिशा देऊ नये.

४. राजाची व्यावहारिक भूमिका: मॅकियाव्हेलीच्या मते, राजाने धर्माचा आदर ठेवावा, परंतु धर्माच्या नावाखाली राज्याचे हित धोक्यात येऊ नये. त्याने स्पष्टपणे म्हटले की, राजकारणाचे उद्दिष्ट लोकांचे कल्याण आहे, जो धर्माच्या कक्षेबाहेर असावा. राजाने कधीही चर्चच्या दबावाखाली येऊन आपले निर्णय घेऊ नयेत.

५. धार्मिक सत्तांपासून सावधगिरी: मॅकियाव्हेलीने चेतावले की धार्मिक संस्थांचे राज्यकारभारात जास्त हस्तक्षेप असणे धोकादायक ठरू शकते. मध्ययुगीन काळात चर्चची सत्ता अधिक होती, आणि त्याचे राजकारणावर व्यापक नियंत्रण होते. मॅकियाव्हेलीच्या मते, हे राज्याच्या स्वातंत्र्यास हानीकारक आहे, म्हणून राजाने अशी स्थिती निर्माण होऊ देऊ नये.

धर्मनिरपेक्षतेच्या संदर्भात मॅकियाव्हेलीच्या विचारांचे महत्त्व

मॅकियाव्हेलीच्या धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोनामुळे राजकीय विचारांमध्ये एक महत्त्वपूर्ण बदल घडला. त्यांनी धर्माला राजकारणापासून दूर ठेवून राजकीय विचारांचा पाया धर्मनिरपेक्ष बनवला, जो आधुनिक राज्यशास्त्रात महत्त्वपूर्ण ठरतो. त्यांच्या या विचारांनी आधुनिक युगातील धर्मनिरपेक्ष राज्यव्यवस्थेचा पाया घालण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

मॅकियाव्हेलीच्या धर्मनिरपेक्षतेचा दृष्टिकोन आजच्या आधुनिक राजकीय प्रणालीचा एक महत्त्वपूर्ण घटक बनला आहे, जिथे राज्याचे निर्णय धर्मापासून स्वतंत्र आणि राज्याच्या हितासाठी घेतले जातात. त्यांच्या या विचारांमुळेच आधुनिक राजकीय विचारांना अधिक स्वायत्तता, व्यावहारिकता, आणि स्वतंत्रता प्राप्त झाली.

मॅकियाव्हेली - एक नीतिशून्य विचारवंत

नीतिशून्य म्हणजे काय ?

"नीतिशून्य" म्हणजे अशा प्रकारचा दृष्टिकोन किंवा आचारधर्म ज्यामध्ये नैतिकतेची किंवा सद्गुणांची कसलीही अपेक्षा नसते. नीतिशून्यतेत चांगले आणि वाईट, योग्य आणि अयोग्य यांचे विभाजन गौण ठरते आणि त्याऐवजी परिणाम साधण्यासाठी कोणत्याही साधनांचा वापर केला जाऊ शकतो.

नीतिशून्यतेची मुख्य वैशिष्ट्ये:

१. नैतिकतेला दुय्यम स्थान: नीतिशून्य दृष्टिकोनात नैतिकता किंवा सद्गुणांचे पालन करण्याची सक्ती नसते. म्हणजेच, योग्य-अयोग्य किंवा चांगले-वाईट या प्रश्नांना दुय्यम स्थान दिले जाते.

२. परिणामावर भर: नीतिशून्य विचारात निर्णयांचे परिणाम अधिक महत्त्वाचे मानले जातात. उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी कोणतेही मार्ग वापरले जाऊ शकतात, भले त्यामध्ये नैतिकतेचा विचार नसला तरी चालते.

३. व्यावहारिकता: नीतिशून्य व्यक्ती किंवा विचारवंत राजकारणात किंवा जीवनात केवळ व्यावहारिकता आणि वास्तववादावर भर देतात. त्यांनी नैतिकतेऐवजी परिस्थितीचे तर्कशुद्ध विश्लेषण आणि व्यावहारिक उपाय यांवर विश्वास ठेवला पाहिजे.

४. स्वतःच्या फायद्यावर भर: नीतिशून्य व्यक्ती त्यांच्या निर्णयांमध्ये स्वतःच्या फायद्याला अधिक प्राधान्य देतात. त्यांना नैतिकतेपेक्षा स्वार्थसिद्धी आणि यश मिळवणे अधिक महत्त्वाचे वाटते.

नीतिशून्यतेचे उदाहरण

मॅकियाव्हेलीचा "द प्रिन्स" हा ग्रंथ याचे उत्तम उदाहरण आहे. मॅकियाव्हेलीने स्पष्ट केले की, राजाने सत्तेत टिकण्यासाठी नैतिकतेपेक्षा व्यावहारिकतेला आणि परिणाम साधण्याला महत्त्व द्यावे. "End Justifies the Means" या तत्त्वामुळे त्याला नीतिशून्य विचारवंत म्हटले जाते, कारण त्याने नैतिकता, सद्गुण आणि आदर्शवादाच्या ऐवजी वास्तवादी दृष्टिकोनावर भर दिला.

नीतिशून्यता म्हणजे असे विचारधारणा किंवा आचारधर्म ज्यात नैतिकतेच्या मर्यादांची अपेक्षा नसून, केवळ उद्दिष्ट साध्य करणे महत्त्वाचे असते, जरी ते साध्य करताना नैतिकतेचे पालन नसेल तरी चालेल.

नीतिशून्यता आणि वास्तववाद (realism) यामधील फरक

अर्थात, वास्तववाद हा शब्द वास्तववादापेक्षा अधिक योग्य आहे. नीतिशून्यता आणि वास्तववाद या दोन संकल्पना एकाच विचारधारामध्ये असूनही वेगळ्या आहेत, आणि त्यांच्यात महत्त्वाचे फरक आहेत.

१. नीतिशून्यता (Amorality)

अर्थ: नीतिशून्यता म्हणजे नैतिकता किंवा सद्गुणांना दुय्यम मानून फक्त उद्दिष्ट साध्य करण्यावर भर देणारी विचारसरणी. नीतिशून्य दृष्टिकोनात योग्य-अयोग्य किंवा चांगले-वाईट याबद्दल विचार होत नाही, आणि उद्दिष्ट प्राप्तीसाठी कोणतीही साधने वापरता येतात.

लक्ष्य: नीतिशून्यतेचे मुख्य लक्ष्य म्हणजे, परिणाम साधण्यासाठी आवश्यक ते सर्व काही करण्याची तयारी ठेवणे, भले त्यात नैतिकतेचे उल्लंघन करावे लागले तरी चालेल. हे तत्त्व नैतिकतेच्या मर्यादांवर आधारित नसून, परिणामावर केंद्रित असते.

उदाहरण: मॅकियाव्हेलीचे *"End Justifies the Means"* हे विधान नीतिशून्यतेचा आदर्श उदाहरण आहे, कारण यात म्हटले आहे की, साध्य करण्यात यश मिळाले तर साधने कशीही असली तरी चालतील. नीतिशून्य विचारात राजकीय किंवा वैयक्तिक यश मिळवण्यासाठी नैतिकतेला त्याज्य मानले जाते.

२. वास्तववाद (Realism)

अर्थ: वास्तववाद म्हणजे वास्तवावर आधारित दृष्टिकोन, ज्यात आदर्शवादाचे विपरीत, जगातील सत्य परिस्थितीचा अभ्यास केला जातो. वास्तववादी विचारसरणीत राजकारणात सत्तेच्या वापर, स्वार्थ, आणि स्पर्धेचे निरीक्षण करून त्यानुसार निर्णय घेतले जातात.

लक्ष्य: वास्तववादाचे मुख्य उद्दिष्ट हे तर्कशुद्ध आणि वास्तवाच्या आधारे निर्णय घेणे आहे. यात आदर्शवादी कल्पनांवर अवलंबून न राहता, वास्तवात काय घडते त्याचा विचार करून निर्णय घेतले जातात.

उदाहरण: आंतरराष्ट्रीय संबंधांतील वास्तववादी दृष्टिकोन सत्ताधारित परस्पर संबंध, राष्ट्रीय हित, आणि संरक्षणावर भर देतो. नैतिकतेपेक्षा सत्तेचे संतुलन, सामरिक योजना, आणि राष्ट्राच्या हितांचे संरक्षण या गोष्टींना जास्त महत्त्व दिले जाते.

नीतिशून्यतेमध्ये नैतिकतेचा त्याग केला जातो आणि उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी कोणत्याही साधनांचा वापर मान्य केला जातो, तर वास्तववाद नैतिकता दुय्यम मानत असला तरी, तो फक्त वास्तव आणि तर्कशुद्धतेवर आधारित असतो. नीतिशून्यता हा पूर्णतः नैतिकतेपासून स्वतंत्र दृष्टिकोन आहे, तर वास्तववादात वास्तवाचा अभ्यास करून त्यानुसार निर्णय घेतले जातात.

राजकीय विचारवंतांचे इतर काही प्रकार

नीतिशून्य विचारवंतांसह, राजकीय आणि तात्त्विक विचारवंतांचे इतर काही प्रकार देखील आहेत. प्रत्येक प्रकारचा विचारवंत वेगवेगळ्या पद्धतीने नैतिकता, सत्य, आणि व्यावहारिकता यांचा विचार करतो. खालीलप्रमाणे त्यांचे काही प्रमुख प्रकार आहेत:

१. आदर्शवादी विचारवंत

- आदर्शवादी विचारवंत राजकीय आणि सामाजिक व्यवस्थेत नैतिकता आणि उच्च मूल्यांना सर्वोच्च मानतात. त्यांच्यामते एक आदर्श समाज हा नैतिकता आणि सत्य यावर आधारलेला असावा.
- प्लॅटो हा आदर्शवादी विचारवंत म्हणून ओळखला जातो, कारण त्याने "आदर्श राज्य" संकल्पनेवर जोर दिला. आदर्शवादी विचारवंतांच्या मते, राजकारण हे नीतिमूल्यांवर आधारित असावे.

२. वास्तववादी विचारवंत

- वास्तववादी (Realist) विचारवंत सत्ताकारणात वास्तववादी दृष्टिकोन ठेवतात आणि नैतिकतेपेक्षा वास्तवाला प्राधान्य देतात. त्यांच्या मते, राजकारणात सत्ताधारित स्पर्धा आणि स्वार्थ हे नैसर्गिक घटक आहेत.
- मॅकियाव्हेलीला वास्तववादी विचारवंत म्हणता येईल. त्याने सत्ता टिकवण्यासाठी व्यावहारिकता आणि परिणामवादी दृष्टिकोन स्वीकारला. वास्तववादी विचारवंत संघर्ष, स्वार्थ, आणि शक्तीच्या वापराला आवश्यक मानतात.

३. नैतिकवादी विचारवंत

- नैतिकवादी (Moralist) विचारवंत राजकीय आणि सामाजिक व्यवस्था नैतिक आधारांवर चालवली पाहिजे असा विचार करतात. ते राजकारणात सत्य, न्याय, आणि समतोलता यांना महत्त्व देतात.
- महात्मा गांधी हे नैतिकवादी विचारवंतांचे उदाहरण आहे. त्यांच्या मते, सत्य आणि अहिंसा हीच समाजाचे, तसेच राजकारणाचे खरे तत्त्व असायला पाहिजे. नैतिकवादी विचारवंतांसाठी नैतिकता हीच राजकारणाची मुलभूत आवश्यकता आहे.

४. उपयोगितावादी विचारवंत

- उपयोगितावादी (Utilitarian) विचारवंत असे मानतात की राजकारणातील निर्णय हे त्या निर्णयातून किती लोकांचे भले होईल यावर आधारित असले पाहिजेत. त्यांचा मुख्य उद्देश समाजात "जास्तीत जास्त लोकांचे जास्तीत जास्त कल्याण" साधणे हा असतो.
- जेरेमी बेंथम आणि जॉन स्टुअर्ट मिल हे प्रमुख उपयोगितावादी विचारवंत आहेत. त्यांच्या मते, कोणतेही कृती योग्य आहे की नाही हे त्याच्या परिणामावर ठरते.

५. तत्त्ववादी विचारवंत

- तत्ववादी विचारवंत (Principlist) हे एक विशिष्ट तत्वावर आधारलेले असतात. त्यांच्या मते, राजकारणात विशिष्ट तत्त्वांचे पालन करणे गरजेचे असते, जरी त्याचे परिणाम चांगले नसले तरी.

- इमॅन्युएल कांट हा एक प्रमुख तत्त्ववादी विचारवंत आहे, ज्याने "कर्तव्यासाठी कर्तव्य" हा दृष्टिकोन मांडला. तत्त्ववादी विचारवंतांसाठी कर्तव्य, नियम, आणि तत्त्वांची निष्ठा अधिक महत्त्वाची असते.

६. संवेदनशील विचारवंत

- संवेदनशील विचारवंत हे मानवीय भावनांना आणि सहानुभूतीला प्राधान्य देतात. त्यांच्या मते, राजकीय व्यवस्था अशी असली पाहिजे की जिथे प्रत्येक व्यक्तीच्या गरजांचा विचार केला जातो.
- जॉन रॉल्स यांच्या "A Theory of Justice" मध्ये न्यायाची संकल्पना संवेदनशील दृष्टिकोनातून मांडण्यात आली आहे. संवेदनशील विचारवंतांमध्ये समानता, व्यक्तिस्वातंत्र्य, आणि न्यायाला महत्त्व असते.

७. अराजकतावादी विचारवंत

- अराजकतावादी (Anarchist) विचारवंत हे राजकीय व्यवस्था आणि सरकारविरोधी असतात. त्यांच्या मते, सरकार ही संस्था लोकांच्या स्वातंत्र्याचा हनन करते आणि म्हणून ती आवश्यक नसते.
- पीटर क्रोपोटकिन आणि मिखाइल बकुनिन हे प्रसिद्ध अराजकतावादी विचारवंत आहेत. त्यांचा विश्वास आहे की समाजाच्या समस्या स्वेच्छेने आयोजित समुदायातून सोडवता येतात, त्यासाठी सरकारची आवश्यकता नसते.

८. मार्क्सवादी विचारवंत

- मार्क्सवादी विचारवंत राजकारणात वर्ग संघर्ष आणि आर्थिक संरचनेचा प्रभाव मोठा मानतात. त्यांच्या मते, राज्यव्यवस्था ही एका विशिष्ट वर्गाच्या हितासाठी असते, म्हणून सर्वांचे भले होण्यासाठी समाजवादी आणि वर्गविहीन राज्य स्थापन झाले पाहिजे.
- कार्ल मार्क्स आणि फ्रेडरिक एंगल्स हे मार्क्सवादी विचारवंतांचे उदाहरण आहेत, ज्यांनी एक वर्गविहीन समाजाची संकल्पना मांडली.

या सर्व विचारवंतांमध्ये मॅकियाव्हेलीचा नीतिशून्य दृष्टिकोन वेगळा ठरतो, कारण त्याने नैतिकतेऐवजी राज्याच्या स्थैर्य, शक्ती, आणि सत्ताधारित दृष्टिकोनाला महत्त्व दिले. त्याच्या या नीतिशून्यतेमुळे त्याला "राजकीय वास्तववादी" तसेच "नीतिशून्य विचारक" म्हणण्यात आले.

मॅकियाव्हेली - एक नीतिशून्य विचारवंत

मॅकियाव्हेलीला "नीतिशून्य विचारक" असे म्हटले जाते, कारण त्याच्या विचारांमध्ये नैतिकतेपेक्षा राजकीय वास्तववादाला अधिक महत्त्व दिलेले आहे. मॅकियाव्हेलीच्या मते, राजकारणात यश मिळवण्यासाठी आणि सत्ता टिकवण्यासाठी नैतिक नियमांचे पालन करण्यापेक्षा व्यावहारिक दृष्टिकोन ठेवणे आवश्यक आहे.

मॅकियाव्हेलीला नीतिशून्य म्हणण्याची कारणे

१. उद्दिष्ट साधायचे तर साधने महत्त्वाची नाहीत: मॅकियाव्हेलीचे प्रसिद्ध विधान, *"End Justifies the Means"* (उद्दिष्ट योग्य असेल तर साधने कशीही चालतात), त्याच्या नीतिशून्यतेचा मुख्य आधार आहे. हे तत्त्व स्पष्ट करते की सत्ता मिळवण्यासाठी आणि टिकवण्यासाठी जर कठोर निर्णय, कपट, आणि अन्याय करावा लागला तर ते योग्यच आहे. राज्याच्या हितासाठी नैतिकतेचा त्याग करण्यास तो तयार होता.

२. भीतीचा वापर: मॅकियाव्हेलीच्या मते, लोकांचे प्रेम जिंकण्यापेक्षा त्यांच्यामध्ये भय निर्माण करणे अधिक प्रभावी ठरते. त्याच्या दृष्टीने, भयाच्या साहाय्याने प्रजेवर नियंत्रण ठेवता येते. हा दृष्टिकोन नैतिकतेच्या आड येतो, कारण भीतीचा वापर करून सत्ता टिकवणे हे नीतिविरुद्ध मानले जाते.

३. फसवणूक आणि कपटाचा स्वीकार: मॅकियाव्हेलीने राजकारणात कपट, फसवणूक, आणि शत्रूला वळवून घेण्याचे तंत्र वापरण्याचे महत्त्व पटवून दिले. त्याच्या मते, राजा आवश्यकतेनुसार कूटनीतीत कपटी असावा, आणि हे नीतिशून्यतेचे द्योतक आहे.

४. धर्माचे साधन म्हणून उपयोग: मॅकियाव्हेलीने राजकीय फायद्यासाठी धर्माचा वापर करावा असे सुचवले, ज्यामुळे धर्म हा जनतेला नियंत्रित करण्याचे एक साधन ठरू शकतो. हा दृष्टिकोन नैतिकतेला बाजूला ठेवून लोकांच्या भावनांचा राजकीय हेतूसाठी वापर करण्याचे उदाहरण आहे.

नीतिशून्यतेचे राजकीय दृष्टिकोनातून महत्त्व

मॅकियाव्हेलीच्या मते राजकारणाचे अंतिम उद्दिष्ट राज्याचे हितसाधन आणि स्थैर्य आहे. राजकारणात नैतिक मूल्ये पाळून राजाचा उद्दिष्ट साध्य होणार नसेल, तर त्याने यशस्वी होण्यासाठी त्याग करण्याची तयारी ठेवावी. त्यामुळे, त्याच्या विचारांना नीतिशून्य मानले गेले, कारण त्यात नैतिकतेचा आधार कमी आणि वास्तववाद, सत्तेची स्थिरता, आणि राजकीय यश हे प्रमुख घटक आहेत.

मॅकियाव्हेलीचे विचार व्यावहारिक असले तरी त्यांना नैतिकदृष्ट्या संदिग्ध मानले जाते, म्हणूनच त्याला "नीतिशून्य विचारक" म्हटले जाते.

सिंह आणि कोल्हे याविषयीचे मॅकियाव्हेलीचे विचार

मॅकियाव्हेली म्हणतो "एका राजाला पशूप्रमाणे वागण्याची कला आत्मसात करावी लागते, कारण सिंह हा सापळ्यांविरुद्ध असहाय असतो आणि कोल्हा हा लांडग्यांच्या विरोधात असहाय असतो. म्हणून, सापळ्यांची ओळख पटवण्यासाठी कोल्हा व्हावे लागते, आणि लांडग्यांना घाबरवण्यासाठी सिंह व्हावे लागते."

मॅकियाव्हेलीने राजकारणातील सत्तेच्या व्यवस्थापनासाठी 'सिंह' आणि 'कोल्हा' यांचे रूपक वापरले आहे. त्याने "द प्रिन्स" या ग्रंथात सत्ताधारीला कसे वागावे याबाबत व्यावहारिक सल्ले दिले आहेत, ज्यात त्याने राजाला सिंहासारखा शक्तिशाली आणि कोल्ह्यासारखा चतुर असावे असे सुचवले आहे. हे रूपक राजकारणातील कठोरता आणि कूटनीती या गुणांचे प्रतीक म्हणून वापरण्यात आले आहे.

सिंहाचे रूपक

मॅकियाव्हेलीच्या मते, राजा सिंहासारखा शक्तिशाली आणि धैर्यवान असावा. सिंह हे सामर्थ्य आणि भय यांचे प्रतीक आहे. सिंहाच्या साहसामुळे तो त्याच्यावर होणारे कोणतेही थेट आक्रमण सहज परतवू शकतो. मॅकियाव्हेलीच्या मते, राजाला शत्रूशी सामोरे जाताना कधीही कमकुवत वाटता कामा नये, आणि त्याने आपल्या सत्तेचे रक्षण करण्यासाठी ताकद वापरली पाहिजे. सिंहासारखे गुण राजाला स्वतःच्या राज्याचे संरक्षण आणि सत्तेचे रक्षण करण्यासाठी आवश्यक असतात.

कोल्ह्याचे रूपक

मॅकियाव्हेलीने राजाला कोल्ह्यासारखे चतुर आणि धूर्त असण्याचेही महत्त्व पटवून दिले. कोल्हा हा फसवणूक, चलाखी, आणि धोके ओळखण्याच्या क्षमतेचे प्रतीक आहे. मॅकियाव्हेलीच्या मते, राजाला वेळप्रसंगी कूटनीती, धूर्तपणा, आणि फसवणूक करून आपले हितसंबंध जपता आले पाहिजेत. कोल्ह्याच्या चातुर्यामुळे तो धोके ओळखू शकतो आणि विरोधकांच्या गोटात चाललेल्या कारस्थानांना ओळखून त्यांचे निराकरण करू शकतो.

सिंह आणि कोल्ह्याचे संयोजन

मॅकियाव्हेलीच्या मते, राजाला सिंहाचे सामर्थ्य आणि कोल्ह्याचे धूर्तपण या दोन्ही गुणांचे संतुलन साधता आले पाहिजे. फक्त सिंहासारखा शक्तिशाली असणारा राजा धोके ओळखू शकत नाही, तर फक्त कोल्ह्यासारखा धूर्त असणारा राजा शक्तीशाली शत्रूंचा मुकाबला करू शकत नाही. यामुळे, राजाने गरजेनुसार कधी सिंहासारखा कठोर आणि सामर्थ्यवान असावे, तर कधी कोल्ह्यासारखा चतुर आणि धूर्त बनावे.

मॅकियाव्हेलीने सत्ताधारी व्यक्तीसाठी 'सिंह' आणि 'कोल्हा' या प्रतीकांचा वापर करून राजाला शक्ती आणि कूटनीतीचा समतोल साधण्याचा सल्ला दिला आहे. राजाने सिंहाच्या सामर्थ्यामुळे भीती निर्माण करावी, तर कोल्ह्याच्या धूर्तपणामुळे विरोधकांच्या कारस्थानांपासून सावध राहावे. त्यामुळे, सिंहासारखा सामर्थ्यवान आणि कोल्ह्यासारखा चतुर असलेला राजा सत्तेत स्थिर राहू शकतो, असे मॅकियाव्हेलीचे मत आहे.

जनतेमधील सिंह कसे ओळखावेत?

१. सामर्थ्यवान आणि साहसी प्रवृत्ती: जनतेमधील सिंहसारख्या लोकांना ओळखणे म्हणजे त्यांची उघड आणि थेट वर्तणूक ओळखणे. हे लोक समाजात स्पष्ट आणि धाडसी भूमिका घेतात. ते सहसा विरोध व्यक्त करण्यास मागे हटत नाहीत आणि जे त्यांना योग्य वाटते त्यासाठी उघडपणे उभे राहतात.

२. नेतृत्वगुण असलेले: सिंह प्रवृत्तीच्या लोकांमध्ये नेतृत्व क्षमता असते. ते त्यांच्या विचारांवर ठाम असतात आणि त्यांच्याभोवती लोकांना एकत्र करण्याची क्षमता असते. मॅकियाव्हेलीच्या दृष्टीने, असे लोक संभाव्य समर्थक किंवा विरोधक असू शकतात, आणि राजाला त्यांच्याशी व्यवस्थित व्यवहार करणे आवश्यक आहे.

३. स्पष्ट आणि शक्तिशाली भूमिका घेणारे: सिंहसारखे लोक त्यांच्या विचारांत आणि कृतीत पारदर्शक असतात. ते सहसा लपून राहण्याचा प्रयत्न करत नाहीत, त्यामुळे त्यांचे उद्देश आणि विचार ओळखणे सोपे असते.

जनतेमधील कोल्हे कसे ओळखावेत?

१. गुप्त आणि चलाख प्रवृत्ती: जनतेत कोल्ह्यासारखी लोक सहसा गुप्तपणे काम करतात आणि थेट समोर येण्याऐवजी परोक्ष मार्गांचा वापर करतात. ते बहुतेक वेळा त्यांच्या फायद्याच्या गोष्टी साधण्यासाठी कूटनीती आणि धूर्तपणा वापरतात.

२. सूक्ष्म निरीक्षण आणि कारस्थान: कोल्ह्यासारखे लोक कारस्थान रचण्यामध्ये तरबेज असतात. ते इतरांच्या दुर्बलतेचा वापर करून आपले स्वार्थसिद्धी साधण्याचा प्रयत्न करतात. ते सहसा कमी बोलतात पण सावधगिरीने प्रत्येक गोष्टीचे निरीक्षण करतात.

३. स्वतःच्या हितासाठी वेगवेगळे चेहरे धारण करणारे: मॅकियाव्हेलीच्या दृष्टिकोनातून, कोल्ह्यासारखे लोक वेगवेगळ्या प्रसंगांमध्ये स्वतःचे चेहरे बदलू शकतात. असे लोक राजाला किंवा राज्याच्या धोरणांना धोका देऊ शकतात, कारण त्यांचे समर्थन किंवा विरोध कायमस्वरूपी नसतो.

मॅकियाव्हेलीचा सल्ला

मॅकियाव्हेलीच्या विचारधारेप्रमाणे, राजाला जनतेमधील सिंह आणि कोल्हे या दोन्ही प्रकारच्या लोकांना ओळखून त्यांच्याशी कसे व्यवहार करायचे हे ठरवावे लागते. सिंहासारख्या लोकांशी थेट आणि सामर्थ्याने वागण्याची आवश्यकता असते, कारण त्यांना पारदर्शकता आवडते. तर कोल्ह्यासारख्या लोकांसोबत राजाने सावधगिरी बाळगून त्यांची चलाखी ओळखून त्यांना हाताळले पाहिजे.

मॅकियाव्हेलीच्या मते, प्रभावी राजकारण करण्यासाठी राजाला जनतेमधील प्रत्येक प्रवृत्तीचा अभ्यास आणि योग्य वेळी योग्य धोरणाचा अवलंब करणे आवश्यक आहे, कारण असे केल्यास तो सत्तेत स्थिर राहू शकतो.

मॅकियाव्हेलीच्या संदर्भातील दुहेरी नैतिकता

"Double standards of morality" साठी योग्य मराठी शब्द "दुहेरी नैतिकता" आहे. या संकल्पनेचे मॅकियाव्हेलीच्या विचारसरणीत एक महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.

मॅकियाव्हेलीच्या राजकीय विचारसरणीत दुहेरी नैतिकतेचा उपयोग राजाच्या कार्यप्रणालीत स्पष्टपणे दिसून येतो. त्याच्या मते, राजाने लोकांसमोर आणि आंतरिक राजकारणात वेगवेगळ्या नैतिकतेचा अवलंब केला पाहिजे. म्हणजेच, जनतेच्या नजरेत राजा सद्‌गुणी आणि आदर्श असावा, परंतु सत्तेच्या रक्षणासाठी आणि राज्याच्या हितासाठी आवश्यक असेल, तर त्याने नैतिकतेच्या बाहेर जाऊन कठोर निर्णय घ्यायला तयार असावे.

मॅकियाव्हेलीच्या मते:

1. लोकांसमोरचा सद्‌गुणी चेहरा: राजाने जनतेसमोर स्वतःला नीतिमान, दयाळू आणि न्यायप्रिय दाखवावे, जेणेकरून जनतेचा विश्वास वाढेल आणि त्यांना राजा योग्य आणि आदर्श वाटेल.
2. अंतर्गत राजकारणात व्यावहारिकता: राज्य टिकवण्यासाठी आणि सत्तेचे रक्षण करण्यासाठी राजा गरज पडल्यास कठोर किंवा धूर्त निर्णय घेतो, भले त्यासाठी नैतिकतेचा त्याग करावा लागला तरी. म्हणजेच, राजाने आवश्यकतेनुसार कपट, फसवणूक आणि सत्तेच्या खेळाचे कौशल्य वापरले पाहिजे.

मॅकियाव्हेलीच्या दृष्टिकोनातून दुहेरी नैतिकतेचे कारण

मॅकियाव्हेलीच्या मते, राजकारण हे नैतिकतेवर आधारित नसून, ते व्यावहारिकतेवर आधारित असले पाहिजे. त्याच्यानुसार, नैतिकतेचे पालन प्रत्येक वेळी करणे राजकारणात अशक्य आहे कारण सत्तेचे संरक्षण करणे आणि विरोधकांना नियंत्रित करणे हे अधिक महत्त्वाचे आहे. अशा परिस्थितीत दुहेरी नैतिकता राखणे आवश्यक ठरते, कारण ती राजाला सत्तेत स्थिर राहण्यासाठी मदत करते.

मॅकियाव्हेलीने दुहेरी नैतिकतेच्या संकल्पनेला एक साधन म्हणून पाहिले आहे ज्यामुळे राजा जनतेमध्ये आदर्श प्रतिमा तयार करून सत्तेचे संरक्षण करू शकतो. "दुहेरी नैतिकता" ही संकल्पना मॅकियाव्हेलीच्या राजकीय वास्तववादाचे आणि व्यावहारिक दृष्टिकोनाचे एक महत्त्वपूर्ण अंग आहे.

मॅकियाव्हेलीला पहिला आधुनिक राजकीय विचारवंत का म्हटले जाते?

मॅकियाव्हेलीला "पहिला आधुनिक राजकीय विचारवंत" म्हणून ओळखले जाते कारण त्याने मध्ययुगीन राजकीय तत्वज्ञानापासून वेगळ्या पद्धतीने विचार मांडले आणि आधुनिक राजकीय विचारसरणीचा पाया रचला. त्याच्या विचारांमध्ये व्यावहारिकता, वास्तववाद, आणि धर्मनिरपेक्षता यांचा समावेश होता, ज्यामुळे तो पारंपरिक राजकीय तत्वज्ञानाच्या मर्यादांपासून दूर गेला.

मॅकियाव्हेलीला आधुनिक राजकीय विचारवंत मानण्याची कारणे

१. व्यावहारिक दृष्टिकोन

मॅकियाव्हेलीने राजकारणात आदर्शवादाऐवजी व्यावहारिकता आणि वास्तववादाला महत्त्व दिले. त्याच्या मते, राजाने आदर्शवादी कल्पनांमध्ये अडकण्याऐवजी राजकारणातील व्यावहारिक परिस्थिती ओळखून त्यानुसार निर्णय घेतले पाहिजेत. यामुळे मॅकियाव्हेलीचे विचार प्राचीन तत्वज्ञांपेक्षा अधिक आधुनिक आणि वास्तववादी वाटतात.

२. नैतिकतेचा त्याग आणि नीतिशून्यता

मॅकियाव्हेलीने *"End Justifies the Means"* या तत्त्वाचे समर्थन केले, ज्यामुळे तो आधुनिक विचारसरणीच्या जवळ आला. राजाने सत्ता टिकवण्यासाठी आवश्यक ते सर्व काही केले पाहिजे, भले त्यासाठी नैतिकतेचा त्याग करावा लागला तरी, हा त्याचा विचार मध्ययुगीन नैतिकतेच्या संकल्पनेच्या विरुद्ध होता. त्यामुळे त्याच्या विचारांमध्ये आधुनिक राजकारणात आवश्यक असलेल्या नीतिशून्यतेचा समावेश होता.

३. धर्मनिरपेक्ष राजकारणाची मांडणी

मॅकियाव्हेलीच्या मते, धर्माचा राजकारणात हस्तक्षेप होऊ नये आणि राज्याचे निर्णय धर्मापेक्षा व्यावहारिक आणि राजकीय गरजांवर आधारित असावे. यामुळे त्याने धर्म आणि राजकारण यांच्यातील विभाजनाचा पाया रचला, जो आधुनिक काळातील धर्मनिरपेक्षतेचा एक महत्त्वपूर्ण आधार आहे.

४. सत्तेचे केंद्र आणि सत्तेचे संतुलन

मॅकियाव्हेलीने सत्तेचा वापर कसा करावा, सत्ताधारीने कोणत्या कूटनीतीचा अवलंब करावा, आणि सत्ता टिकवण्यासाठी कोणत्या रणनीती वापराव्यात, याचे विवेचन केले. सत्तेचे केंद्र मजबूत असावे, त्याने प्रजेवर नियंत्रण ठेवावे, आणि परिस्थितीनुसार कठोर निर्णय घ्यावे, असा त्याचा विचार होता. हे आधुनिक राष्ट्राच्या सत्ताकेंद्री व्यवस्थेच्या संकल्पनेला पूरक आहे.

५. मानवतावादी आणि वास्तववादी दृष्टिकोन

मॅकियाव्हेलीने मानवी स्वभावाच्या दुहेरीताविषयी आणि स्वार्थ, अहंकार, वर्चस्वाच्या स्पर्धेवरील विचारांवर भर दिला. त्याच्या मते, राजकीय निर्णय हे मानवी स्वभाव आणि मानवी प्रेरणांवर आधारित असावेत. त्याने राजकारणातील आदर्शवाद आणि नैतिकतेला बाजूला ठेवून वास्तववादी दृष्टिकोन स्वीकारला, जो आधुनिक राजकीय विचारांत महत्त्वपूर्ण मानला जातो.

६. स्वतंत्र आणि नवविचारधारा

मॅकियाव्हेलीने प्राचीन तत्त्वज्ञांप्रमाणे राजकारणाचे समर्थन न करता नवीन दृष्टिकोन मांडला. त्याच्या विचारांमध्ये पारंपरिक आदर्शवादाऐवजी एक स्वतंत्र, स्वायत्त राजकारणाचा दृष्टिकोन होता, जो मध्ययुगीन विचारधारांपासून वेगळा आणि आधुनिक होता.

मॅकियाव्हेलीने आधुनिक राजकीय विचारांना आकार देण्यासाठी एक नविन, व्यावहारिक, आणि धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोन विकसित केला. त्याचे विचार प्राचीन तत्त्वज्ञानाच्या चौकटीत बसत नाहीत, तर आधुनिक राजकीय व्यवस्थेचा पाया घालतात. म्हणूनच, त्याला "पहिला आधुनिक राजकीय विचारवंत" म्हटले जाते.

“द प्रिन्स” हे पुस्तक लिहीण्यामागची मूळ प्रेरणा

द प्रिन्स लिहिण्यामागील मॅकियाव्हेलीचा उद्देश आणि त्याची कथा रोमांचक आहे, कारण त्याने हे पुस्तक फ्लॉरेन्सच्या मेडेसी राजघराण्याला प्रभावित करण्यासाठी लिहिले होते. या पुस्तकाच्या निर्मितीमागील काही महत्त्वाच्या घटना आणि पार्श्वभूमी खालीलप्रमाणे आहेत:

पार्श्वभूमी: मॅकियाव्हेलीची सत्तेतून हकालपट्टी

मॅकियाव्हेली हे फ्लॉरेन्समधील राजकीय आणि राजनयिक व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांनी इटलीतील विविध राज्यांमध्ये राजकीय भूमिका बजावली होती. परंतु, १५१२ मध्ये मेडेसी राजघराण्याने फ्लॉरेन्सवर ताबा मिळवला, ज्यामुळे मॅकियाव्हेलीला त्याच्या पदावरून हटवले गेले आणि त्यांना तुरुंगवासाची शिक्षा झाली. मेडेसी घराण्याच्या आगमनाने मॅकियाव्हेलीचा राजकीय कारकिर्दीवर कठोर परिणाम झाला.

तुरुंगवास आणि अर्पण

मॅकियाव्हेली तुरुंगातून मुक्त झाले तरी त्यांना राजकारणातून हद्दपार करण्यात आले होते. या कठीण काळात त्यांनी मेडेसी घराण्याचे मन जिंकण्याचा विचार केला, ज्यामुळे त्यांना पुन्हा राजकारणात स्थान मिळेल. त्यासाठी मॅकियाव्हेलीने द प्रिन्स हा ग्रंथ लिहिला आणि तो मेडेसी राजघराण्यातील लोरेंझो डी मेडेसी यांना अर्पण केला.

द प्रिन्स चा उद्देश आणि मॅकियाव्हेलीचा हेतू

द प्रिन्स लिहून मॅकियाव्हेलीने एक प्रकारे मेडेसी घराण्याला प्रभावित करण्याचा प्रयत्न केला. या ग्रंथात त्याने सत्तेचा कसा वापर करावा, सत्तेत टिकण्यासाठी कोणते मार्ग वापरावेत, राजकारणात व्यावहारिकता आणि यथार्थवाद कसा आवश्यक आहे, हे मार्गदर्शन दिले. त्याचे हे लेखन म्हणजेच मेडेसींना एक अप्रत्यक्ष विनंती होती की त्यांनी मॅकियाव्हेलीला पुन्हा राजकारणात आणावे.

मॅकियाव्हेलीने द प्रिन्स मध्ये ज्या सल्ल्यांचे विवेचन केले आहे, ते मेडेसींना त्याच्या राजकीय दृष्टिकोनाबद्दल पटवून देण्याचे साधन होते. त्याने राजकारणात परिणाम साध्य करण्यासाठी नैतिकतेला बाजूला ठेवण्याचा सल्ला दिला आणि राज्याच्या स्थैर्यासाठी कठोर धोरणे वापरण्याचा आग्रह केला.

मॅकियाव्हेलीला अपेक्षित यश मिळाले का?

दुर्दैवाने, द प्रिन्स मेडेसींना प्रभावित करण्यात अयशस्वी ठरले. लोरेंझो डी मेडेसीने या ग्रंथावर फारसा प्रतिसाद दिला नाही, आणि मॅकियाव्हेलीला पुन्हा राजकीय पद मिळाले नाही. तरीही, द प्रिन्स हे मॅकियाव्हेलीचे महत्त्वाचे योगदान ठरले, कारण या ग्रंथाने राजकीय विचारसरणीत आधुनिक दृष्टिकोन आणला.

मॅकियाव्हेलीने द प्रिन्स हे मेडेसी राजघराण्याला पुन्हा आपल्या राजकीय कारकिर्दीत प्रवेश मिळावा म्हणून लिहिलेले होते. या पुस्तकात त्याने राजकारणाचे नवे तत्त्वज्ञान मांडले, जे तात्कालिक मेडेसी राजघराण्यासाठी मार्गदर्शक ठरावे अशी त्याची अपेक्षा होती.

उदारमतवाद

उदारमतवाद (Liberalism): संकल्पना, विकास आणि आजची स्थिती

उदारमतवाद म्हणजे स्वातंत्र्य, व्यक्तिस्वातंत्र्य, समानता, आणि विवेकवाद यांवर आधारित एक राजकीय आणि सामाजिक विचारसरणी आहे. या तत्वज्ञानाचा मुख्य उद्देश व्यक्तीला त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण देणे आणि त्यांच्या जीवनावर सरकारी हस्तक्षेप कमी करणे हा आहे.

उदारमतवादाची संकल्पना

उदारमतवादाच्या मुळाशी "स्वातंत्र्य" ही संकल्पना आहे.

- राजकीय स्वातंत्र्य: व्यक्तीला स्वतःचे अधिकार व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य असावे.
- आर्थिक स्वातंत्र्य: व्यक्तीने आपल्या संपत्तीचे स्वामित्व ठेवावे आणि मुक्त बाजारपेठेत व्यवहार करावा.
- सामाजिक स्वातंत्र्य: व्यक्तीने आपल्या जीवनशैलीचा, धर्माचा, आणि विचारांचा स्वायत्तपणे निर्णय घ्यावा.

उदारमतवादाचा विकास

उदारमतवादाचा विकास विविध टप्प्यांमधून झाला आहे.

१. सुरुवातीचा काळ: १७व्या-१८व्या शतकातील उदारमतवाद

उदारमतवादाचा उगम युरोपातील पुनर्जागरण काळ आणि विवेकवादाच्या चळवळीपासून झाला. काही महत्त्वाचे टप्पे:

- थॉमस हॉब्ज: त्यांनी *Leviathan* या ग्रंथात सामाजिक कराराचा सिद्धांत मांडला. व्यक्ती स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यासाठी सरकारची स्थापना झाली पाहिजे, असे त्यांनी सांगितले.
- जॉन लॉक: आधुनिक उदारमतवादाचे जनक मानले जातात. त्यांनी व्यक्तीच्या नैसर्गिक हक्कांचे (Natural Rights) समर्थन केले, ज्यामध्ये जीवन, स्वातंत्र्य, आणि संपत्तीचे अधिकार यांचा समावेश होता.

२. १९व्या शतकातील उदारमतवाद: क्लासिकल लिबरलिझम

- आर्थिक स्वातंत्र्याचा भर: १९व्या शतकात उदारमतवादाचा भर आर्थिक स्वातंत्र्यावर होता. अॅडम स्मिथने *Wealth of Nations* मध्ये मुक्त बाजारपेठेचा विचार मांडला. यामध्ये सरकारने हस्तक्षेप न करता बाजारपेठेला स्वतःच्या नियमानुसार चालू दिले पाहिजे, असे मांडले गेले.
- लोकशाहीचा विकास: या काळात उदारमतवाद लोकशाही व्यवस्थेशी जोडला गेला. व्यक्तिस्वातंत्र्याचा प्रचार करताना प्रतिनिधी सरकारची संकल्पना पुढे आली.

३. २०व्या शतकातील उदारमतवाद: समाजिक उदारमतवाद **(Social Liberalism)**

१९व्या शतकाच्या शेवटी आणि २०व्या शतकात उदारमतवादाचा एक नवीन प्रकार उदयास आला, ज्याला सामाजिक उदारमतवाद म्हणतात.

- कल्याणकारी राज्याची कल्पना: व्यक्तीला सामाजिक सुरक्षा देण्यासाठी सरकारने सक्रिय भूमिका बजावावी. उदाहरणार्थ, रोजगार, शिक्षण, आणि आरोग्य यांसारख्या मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्यासाठी सरकारची मदत आवश्यक ठरली.
- महत्त्वाचे विचारवंत: जॉन स्टुअर्ट मिल यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि सार्वत्रिक मताधिकाराचा पुरस्कार केला, तर जॉन मेनार्ड केन्स यांनी सरकारच्या आर्थिक हस्तक्षेपाचे समर्थन केले.

४. आधुनिक उदारमतवाद **(Contemporary Liberalism):**

आजच्या काळातील उदारमतवाद व्यक्तीच्या हक्कांचे रक्षण, मानवाधिकार, लिंगसमानता, आणि पर्यावरणीय शाश्वतता यांवर भर देतो.

- मानवाधिकार: आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मानवाधिकार संरक्षणासाठी उदारमतवादी चळवळी होत आहेत.
- वैश्वीकरण: जागतिक व्यापार आणि जागतिक संस्थांमध्ये उदारमतवादाचे महत्त्व वाढले आहे.

उदारमतवादाची वैशिष्ट्ये

१. स्वातंत्र्य: व्यक्तीचे वैयक्तिक आणि आर्थिक स्वातंत्र्य राखले पाहिजे. २. समानता: सर्व व्यक्तींना समान संधी आणि अधिकार मिळाले पाहिजेत. ३. लोकशाही: लोकांच्या प्रतिनिधींच्या माध्यमातून सरकार चालवले जावे. ४. कायद्याचे राज्य: प्रत्येकजण कायद्याच्या अधीन असावा. ५. धर्मनिरपेक्षता: राज्य आणि धर्म यामध्ये स्पष्ट विभाजन असावे.

आजची स्थिती

उदारमतवाद आजच्या जागतिक राजकारणाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. परंतु, त्याला काही आव्हानेही आहेत.

१. सकारात्मक बाजू:

- मानवाधिकार संरक्षण: जागतिक स्तरावर मानवाधिकार आणि लोकशाही मूल्यांना प्रोत्साहन देण्यात उदारमतवाद पुढे आहे.
- प्रगत देशांमधील प्रभाव: युरोप, अमेरिका, आणि इतर प्रगत देशांत उदारमतवादी तत्त्वांवर आधारित लोकशाही कार्यरत आहे.
- आंतरराष्ट्रीय सहकार्य: जागतिक संस्थांमध्ये (जसे की संयुक्त राष्ट्रसंघ, जागतिक बँक) उदारमतवादी तत्त्वांचा मोठा प्रभाव आहे.

२. आव्हाने:

- वाढता लोकशाही अधिनायकवाद: काही देशांमध्ये लोकशाही मूल्यांना धोका निर्माण होतो आहे, जसे की व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि मानवाधिकारांचे उल्लंघन.
- आर्थिक विषमता: जागतिकीकरणामुळे आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाले असले तरी श्रीमंत-गरीब यातील दरी वाढली आहे.
- पर्यावरणीय आव्हाने: औद्योगिकीकरण आणि बाजारपेठेच्या वाढीमुळे पर्यावरणीय शाश्वतता धोक्यात आली आहे.

उदारमतवादाने आधुनिक जगाला स्वातंत्र्य, समानता, आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य यांचे तत्त्वज्ञान दिले. त्याचा विकास पुनर्जागरण काळापासून होत आज आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा केंद्रबिंदू बनला आहे. तथापि, लोकशाही अधिनायकवाद, जागतिकीकरणाचे दुष्परिणाम, आणि पर्यावरणीय आव्हाने यांमुळे उदारमतवादाला नव्या स्वरूपात पुन्हा सिद्ध करावे लागेल. तरीही, व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर आधारित विचारधारा म्हणून उदारमतवादाचा प्रभाव भविष्यातही टिकून राहील.

नव-अभिजात उदारमतवाद: संकल्पना आणि स्पष्टिकरण

नव-अभिजात उदारमतवाद म्हणजे व्यक्तिस्वातंत्र्य, खाजगी संपत्तीचे संरक्षण, आणि बाजारपेठेच्या स्वातंत्र्याला केंद्रस्थानी ठेवणारी उदारमतवादी विचारसरणी. पारंपरिक उदारमतवादाच्या (Classical Liberalism) तत्त्वांवर आधारित असलेल्या या विचारसरणीचा भर सरकारी हस्तक्षेप मर्यादित ठेवणे आणि व्यक्तीला अधिकाधिक स्वायत्तता प्रदान करणे यावर आहे.

नव-अभिजात उदारमतवादाची संकल्पना:

१. व्यक्तिस्वातंत्र्याचा उच्च पुरस्कार:

- नव-अभिजात उदारमतवाद व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याला सर्वोच्च मानतो.
- व्यक्तीला त्यांच्या जीवनाचा, संपत्तीचा, आणि निर्णयांचा संपूर्ण अधिकार असावा, आणि सरकारने या स्वातंत्र्यावर हस्तक्षेप कमी केला पाहिजे.

२. मुक्त बाजारपेठेवर विश्वास:

- नव-अभिजात उदारमतवाद मानतो की, मुक्त बाजारपेठ हीच सामाजिक आणि आर्थिक प्रगतीसाठी सर्वोत्तम साधन आहे.
- सरकारने बाजारपेठेच्या कामकाजात कमीत कमी हस्तक्षेप करावा, आणि बाजारपेठ स्वतःच्या नैसर्गिक मागणी-पुरवठ्याच्या नियमांवर चालू दिली पाहिजे.

३. मर्यादित सरकार **(Limited Government)**:

- नव-अभिजात उदारमतवाद सरकारला फक्त कायदा व सुव्यवस्था राखण्यापुरते मर्यादित ठेवतो.
- कल्याणकारी राज्याच्या कल्पनेला (जसे की सामाजिक सुरक्षा, आरोग्यसेवा) नव-अभिजात विचारधारेत फारसे स्थान नाही.

४. खाजगी संपत्तीचे संरक्षण:

- व्यक्तीच्या खाजगी संपत्तीचे संरक्षण हे नव-अभिजात उदारमतवादाचे महत्त्वाचे तत्त्व आहे.
- खाजगी संपत्तीच्या हक्कांना व्यक्तिस्वातंत्र्याचा आधारस्तंभ मानले जाते.

५. सरकारी हस्तक्षेपाचा विरोध:

- नव-अभिजात उदारमतवाद कल्याणकारी योजनांसाठी कर वाढवणे किंवा बाजारपेठेचे नियमन करणे याला विरोध करतो, कारण यामुळे व्यक्तीचे स्वातंत्र्य कमी होते.

विकास आणि प्रभाव:

१. पारंपरिक उदारमतवादाचे पुनरुज्जीवन:

- नव-अभिजात उदारमतवादाचा विकास १९व्या शतकाच्या शेवटी आणि २०व्या शतकाच्या सुरुवातीला झाला.
- पारंपरिक उदारमतवादाच्या तत्त्वांना बळकटी देण्यासाठी आणि कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेचा विरोध करण्यासाठी ही विचारधारा पुढे आली.

२. १९७०-८० चा काळ:

- नव-अभिजात उदारमतवादाचा पुनरुत्थान अमेरिकेत रॉनल्ड रीगन यांच्या आणि ब्रिटनमध्ये मार्गरेट थॅचर यांच्या धोरणांमध्ये दिसून आला.
- त्यांनी मुक्त बाजारपेठा, खाजगीकरण, आणि करकपात याला प्रोत्साहन दिले.

३. आधुनिक जागतिक अर्थव्यवस्था:

- नव-अभिजात उदारमतवादाने जागतिक अर्थव्यवस्थेला प्रोत्साहन दिले, विशेषतः जागतिकीकरण आणि मुक्त व्यापाराच्या धोरणांत.
- जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF), आणि जागतिक व्यापार संघटना (WTO) यांसारख्या संस्थांवर या विचारांचा मोठा प्रभाव आहे.

नव-अभिजात उदारमतवादाची वैशिष्ट्ये:

घटक	पारंपरिक उदारमतवाद	नव-अभिजात उदारमतवाद
सरकारी भूमिका	मर्यादित हस्तक्षेप	अत्यंत मर्यादित हस्तक्षेप
सामाजिक कल्याण	मर्यादित भूमिका	कल्याणकारी योजनांचा विरोध
बाजारपेठेचे स्वातंत्र्य	हो	अधिक स्पष्टपणे समर्थित
कर प्रणाली	कमी कर	अत्यंत कमी कर

नव-अभिजात उदारमतवादावरील टीका:

1. आर्थिक विषमता:
    - मुक्त बाजारपेठेच्या धोरणांमुळे गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील आर्थिक दरी वाढते.
2. सामाजिक कल्याणाचा अभाव:
    - कल्याणकारी योजनांचा विरोध केल्यामुळे दुर्बल वर्गांना हानी पोहोचते.
3. सार्वजनिक सेवांचा अभाव:
    - शिक्षण, आरोग्य, आणि सामाजिक सुरक्षा यासारख्या मूलभूत सेवांमध्ये सरकारची भूमिका कमी असल्यामुळे सामान्य लोकांना त्रास होतो.
4. पर्यावरणीय आव्हाने:
    - मुक्त बाजारपेठेच्या धोरणांमुळे नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा जास्त वापर होतो, ज्यामुळे पर्यावरणीय शाश्वतता धोक्यात येते.

उदाहरण:

- मार्गरेट थॅचर आणि रॉनल्ड रीगन यांचे धोरणे:
    - त्यांनी खाजगीकरण, करकपात, आणि सरकारी हस्तक्षेप कमी करण्याच्या धोरणांचा अवलंब केला.
- जागतिकीकरण:
    - नव-अभिजात उदारमतवादाने जागतिक व्यापार आणि मुक्त अर्थव्यवस्थेचा प्रचार केला.

नव-अभिजात उदारमतवादाचा सारांश:

नव-अभिजात उदारमतवाद हा व्यक्तिस्वातंत्र्य, खाजगी संपत्तीचे संरक्षण, आणि बाजारपेठेच्या स्वातंत्र्यावर भर देतो. यामध्ये सरकारची भूमिका अत्यंत मर्यादित आहे, आणि व्यक्ती स्वतःच्या जीवनाचा निर्णय स्वायत्तपणे घेऊ शकते, हे याचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे.

तथापि, या विचारसरणीवर आर्थिक विषमता आणि सामाजिक कल्याणाच्या अभावामुळे टीका केली जाते. तरीही, आजच्या जागतिक अर्थव्यवस्थेतील मुक्त व्यापार आणि खाजगीकरण यामध्ये नव-अभिजात उदारमतवादाचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसतो.

उदारमतवादाप्रती जॉन लॉक यांचे योगदान

उदारमतवादाच्या (Liberalism) विकासात जॉन लॉक (John Locke) यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यांनी आधुनिक उदारमतवादाचा पाया रचला आणि स्वातंत्र्य, समानता, आणि व्यक्तिगत हक्क यांसारख्या तत्वांना स्पष्ट आणि वैचारिक आधार दिला. त्यांच्या योगदानाचे प्रमुख पैलू पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. नैसर्गिक हक्कांचा सिद्धांत

- जॉन लॉक यांनी नैसर्गिक हक्क (Natural Rights) संकल्पना मांडली. त्यांच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीला जन्मतःच जीवन, स्वातंत्र्य आणि संपत्ती (Life, Liberty, and Property) हक्क मिळाले आहेत. हे हक्क देवप्रदत्त असून कोणत्याही राज्यकर्त्याला ते हिरावून घेता येत नाहीत.
- या विचारांनी आधुनिक राज्यघटनांमध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि मानवी हक्कांचे तत्त्व समाविष्ट करण्यास प्रेरणा दिली.

2. सामाजिक करार सिद्धांत **(Social Contract Theory)**

- लॉक यांनी मांडले की राज्य हे सामाजिक कराराचा परिणाम आहे. लोकांनी त्यांच्या नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी एका सत्तेला अधिकार बहाल केला.
- या विचारातूनच लोकशाहीची आणि लोकांच्या सहमतीने चालणाऱ्या राज्यव्यवस्थेची (Government by Consent) कल्पना पुढे आली.

3. सर्वोच्च सत्ता लोकांमध्ये निहित असते

- लॉक यांच्या मते, शासनकर्त्यांचे अधिकार मर्यादित असतात, कारण सर्वोच्च सत्ता लोकांमध्ये निहित असते. जर सरकार लोकांच्या अधिकारांचे उल्लंघन करते, तर लोकांना त्या सरकारला उलथवून टाकण्याचा हक्क आहे.

4. संपत्तीचे महत्त्व

- लॉक यांनी संपत्तीला व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचा मूलभूत घटक मानले. त्यांच्या मते, व्यक्तीच्या श्रमाने मिळवलेली संपत्ती त्याची वैयक्तिक मालकी असते, आणि राज्याने त्यावर अतिक्रमण करू नये.

5. धार्मिक सहिष्णुता

- लॉक हे धार्मिक सहिष्णुतेचे समर्थक होते. त्यांनी असे मत मांडले की कोणत्याही व्यक्तीला त्यांच्या धर्माचा स्वातंत्र्याने स्वीकार करण्याचा हक्क असला पाहिजे. धर्म आणि राज्य वेगळे ठेवणे (Separation of Church and State) हा विचार लॉक यांच्या लेखनातून प्रभावीपणे समोर आला.

6. लॉक यांचे मुख्य ग्रंथ

- **"Two Treatises of Government"**: या ग्रंथात त्यांनी सामाजिक करार आणि नैसर्गिक हक्कांचे तत्त्व मांडले.
- **"An Essay Concerning Human Understanding"**: यामध्ये त्यांनी मानवी विचारप्रक्रिया आणि ज्ञानावर चर्चा केली, ज्याचा उदारमतवादी विचारसरणीवर खोलवर परिणाम झाला.

7. लोकशाहीच्या विकासाला प्रोत्साहन

- लॉक यांच्या विचारांनी राजेशाही विरुद्ध लोकशाहीला पाठबळ दिले. त्यांच्या तत्त्वज्ञानावर आधारित विचारांनी अमेरिकेच्या स्वातंत्र्याच्या घोषणापत्राला (Declaration of Independence) आणि फ्रेंच राज्यक्रांतीला प्रेरणा दिली.

जॉन लॉक यांनी उदारमतवादाला वैचारिक पाया प्रदान केला. त्यांनी मांडलेले नैसर्गिक हक्क, सामाजिक करार, आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य यांसारखे तत्त्व आजही राजकीय विज्ञान आणि राज्यशास्त्रातील महत्त्वाचे संदर्भबिंदू मानले जातात. त्यांचे विचार आधुनिक लोकशाही, मानवाधिकार आणि राज्यव्यवस्थेच्या मूलभूत चौकटीसाठी दिशादर्शक ठरले आहेत.

जॉन लॉक यांची मर्यादित शासन ही संकल्पना स्पष्ट करा

जॉन लॉक यांची मर्यादित शासनाची **(Limited Government)** संकल्पना उदारमतवादाच्या (Liberalism) मूळ गाभ्यातील तत्व आहे. त्यांच्या मते, सरकारचा मुख्य उद्देश म्हणजे नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करणे आणि यासाठी शासनाला मर्यादा असणे अत्यावश्यक आहे. ही संकल्पना पुढील प्रमुख मुद्द्यांद्वारे स्पष्ट होते:

---

1. शासनाचा मूळ उद्देश

- लॉक यांच्या मते, लोकांनी नैसर्गिक स्थिती (State of Nature) सोडून सरकार स्थापन करण्यामागील उद्देश म्हणजे जीवन, स्वातंत्र्य, आणि संपत्ती (Life, Liberty, and Property) या नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करणे.
- सरकारचे कार्य हे लोकांच्या भल्यासाठी मर्यादित असावे; त्याला लोकांच्या व्यक्तिगत स्वातंत्र्यावर कोणताही अन्याय्य हस्तक्षेप करता कामा नये.

---

2. सामाजिक कराराचा आधार

- सामाजिक करार सिद्धांत (Social Contract Theory) अनुसार, लोकांनी स्वेच्छेने आपले काही अधिकार सरकारला दिले आहेत, परंतु हे अधिकार केवळ नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करण्यापुरतेच आहेत.
- सरकारने लोकांवर सत्ता गाजवण्यासाठी हा सामाजिक करार मोडू नये. जर सरकारने कराराचा भंग केला, तर लोकांना ते बदलण्याचा अधिकार आहे.

---

3. शासनाचे मर्यादित स्वरूप

- लॉक यांच्या मते, शासनकर्त्यांची सत्ता मर्यादित आणि परिभाषित असावी. ती नैसर्गिक कायद्याच्या (Natural Law) अधीन असावी आणि लोकांच्या भल्यासाठी वापरली जावी.
- सरकारने न्यायव्यवस्था, कायदा अंमलबजावणी, आणि बाह्य संरक्षण यांसारख्या मूलभूत जबाबदाऱ्यांवर लक्ष केंद्रित करावे.

---

4. विधिमंडळाच्या अधिकारावर निर्बंध

- लॉक यांनी सरकारचे मुख्य तीन घटक (त्रिभागीय शासन):
  - विधिमंडळ (Legislature)
  - कार्यकारी मंडळ (Executive)
  - न्यायपालिका (Judiciary) यांच्यावर भर दिला.
- यामध्ये विधिमंडळाला देखील नैसर्गिक कायद्याचे उल्लंघन करता येणार नाही. कोणत्याही एका घटकाला संपूर्ण सत्ता मिळू नये, यावर त्यांनी विशेष जोर दिला.

---

5. न्याय्य सत्ता आणि स्वेच्छाचारी सत्ता

- लॉक यांच्या दृष्टीने, न्याय्य सत्ता (Legitimate Authority) ही लोकांच्या सहमतीने चालते आणि केवळ त्यांच्याच हक्कांचे संरक्षण करते.
- स्वेच्छाचारी सत्ता (Arbitrary Authority) ही लोकांच्या हक्कांचे उल्लंघन करते, आणि अशा सत्तेला कोणताही वैध आधार नाही.

---

6. लोकांचा सरकारवर नियंत्रणाचा अधिकार

- जॉन लॉक यांच्या मर्यादित शासनाच्या विचारानुसार, जर सरकारने लोकांच्या हक्कांचे उल्लंघन केले, तर लोकांना त्याविरुद्ध बंड करण्याचा आणि शासन बदलण्याचा अधिकार आहे.
- उदाहरणार्थ, जर सरकार स्वेच्छाचारी बनले किंवा लोकांच्या हक्कांवर अन्याय्य बंधने घातली, तर लोक त्याला वैध मानू शकत नाहीत.

---

7. धार्मिक स्वातंत्र्य आणि मर्यादित शासन

- लॉक यांनी धार्मिक स्वातंत्र्याला मर्यादित शासनाचा भाग मानले. त्यांनी स्पष्ट केले की सरकारने व्यक्तीच्या धार्मिक विश्वासांमध्ये हस्तक्षेप करू नये.

---

8. व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि बाजारस्वातंत्र्य

- लॉक यांनी वैयक्तिक मालकी हक्क आणि संपत्तीवर भर दिला, कारण संपत्तीचे संरक्षण हे मर्यादित शासनाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.
- त्यांनी अशा शासनाचे समर्थन केले जे व्यक्तीला श्रम करून संपत्ती मिळवण्याचे स्वातंत्र्य देते.

निष्कर्ष:

जॉन लॉक यांची मर्यादित शासनाची संकल्पना आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेचा पाया आहे. त्यांनी राज्यकर्त्यांच्या अधिकारांवर लोकांच्या सहमती, नैसर्गिक कायदा, आणि नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण या तत्त्वांच्या आधारे मर्यादा घातल्या. ही संकल्पना लोकशाही, मानवी हक्क, आणि संवैधानिक शासन यांसारख्या मूलभूत विचारांना प्रेरणा देते. त्यांच्या मतानुसार, सरकार लोकांकरिता असावे, लोक सरकारकरिता नव्हे!

जॉन लॉक यांचा नैसर्गीक हक्कांचा सिद्धांत

जॉन लॉक यांचा नैसर्गिक हक्कांचा सिद्धांत **(Theory of Natural Rights)** उदारमतवादाच्या (Liberalism) मूलभूत तत्त्वांपैकी एक आहे. त्यांनी हा सिद्धांत मानवाच्या जन्मजात स्वातंत्र्याचे आणि अधिकारांचे संरक्षण करण्यासाठी मांडला. त्यांच्या मते, हे हक्क नैसर्गिक आहेत, म्हणजेच ते कोणत्याही सरकारने किंवा समाजाने प्रदान केलेले नाहीत, तर मानवाला जन्मतःच प्राप्त आहेत.

---

1. नैसर्गिक हक्कांचा मुख्य आधार

लॉक यांच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीला खालील नैसर्गिक हक्क आहेत:

- जीवनाचा हक्क **(Right to Life):** प्रत्येकाला आपले जीवन सुरक्षित ठेवण्याचा हक्क आहे. कोणालाही व्यक्तीचे जीवन हिरावून घेण्याचा अधिकार नाही.
- स्वातंत्र्याचा हक्क **(Right to Liberty):** व्यक्तीला स्वतःच्या विचारांनी आणि इच्छेने वागण्याचा हक्क आहे, जोपर्यंत तो इतरांच्या हक्कांचे उल्लंघन करत नाही.
- संपत्तीचा हक्क **(Right to Property):** व्यक्तीला आपल्या श्रमाने मिळवलेली संपत्ती वैयक्तिकरित्या राखण्याचा हक्क आहे.

---

2. हा सिद्धांत का मांडला?

(अ) राजकीय सत्तेवर मर्यादा घालण्यासाठी**:**

- लॉक यांनी हा सिद्धांत सत्तेचा गैरवापर थांबवण्यासाठी मांडला. मध्ययुगीन काळातील राजेशाही स्वेच्छाचारी होती, आणि लोकांच्या स्वातंत्र्यावर अन्यायकारक बंधने लादली जात होती.
- लॉक यांच्या मते, राज्यकर्त्यांना मर्यादित अधिकार असावेत आणि त्यांनी लोकांच्या नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करावे.

(ब) व्यक्तिगत स्वातंत्र्य सुनिश्चित करण्यासाठी**:**

- लॉक यांना वाटले की प्रत्येक व्यक्ती स्वातंत्र्याने जगण्यासाठी जन्माला आली आहे. या नैसर्गिक हक्कांवरच वैयक्तिक स्वातंत्र्य टिकून राहते.

(क) सामाजिक आणि राजकीय स्थिरतेसाठी**:**

- नैसर्गिक हक्क हे समाजातील व्यक्तींमध्ये समतोल राखण्यासाठी उपयुक्त आहेत. जर प्रत्येक व्यक्तीच्या हक्कांना संरक्षण दिले गेले, तर समाजातील संघर्ष कमी होईल.

---

3. नैसर्गिक हक्क आणि राज्याची भूमिका

(अ) नैसर्गिक स्थिती **(State of Nature):**

- लॉक यांच्या मते, नैसर्गिक स्थितीत लोक स्वतःचे हक्क संरक्षित करण्यास स्वायत्त असतात. परंतु, या स्थितीत असुरक्षितता निर्माण होऊ शकते, कारण प्रत्येकजण आपला फायदा पाहतो.

(ब) सामाजिक करार **(Social Contract):**

- सुरक्षिततेसाठी लोक एका सामाजिक कराराअंतर्गत राज्य स्थापन करतात**.** याचा उद्देश हा नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करणे आहे.

(क) राज्याची मर्यादा**:**

- राज्याने फक्त नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करावे; त्या हक्कांमध्ये हस्तक्षेप करू नये. जर राज्याने लोकांच्या हक्कांचे उल्लंघन केले, तर लोकांना ते बदलण्याचा अधिकार आहे.

---

4. उदाहरणे

(अ**)** जीवनाचा हक्क**:**

- जर एखाद्या व्यक्तीवर अन्यायाने प्राणघातक हल्ला होतो, तर त्या व्यक्तीला आत्मसुरक्षेचा नैसर्गिक हक्क आहे.
- उदाहरण: भारतीय संविधानातील कलम 21 जीवनाचा अधिकार (Right to Life) नैसर्गिक हक्कांचेच प्रतिबिंब आहे.

(ब**)** स्वातंत्र्याचा हक्क**:**

- प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या इच्छेनुसार धर्म, व्यवसाय, आणि विचारांची निवड करण्याचा अधिकार आहे.
- उदाहरण: महात्मा गांधींची सत्याग्रह चळवळ स्वातंत्र्याच्या हक्कासाठी होती.

(क**)** संपत्तीचा हक्क**:**

- जर एखाद्या व्यक्तीने आपल्या श्रमाने जमीन विकसित केली, तर ती जमीन त्याची मालकी ठरते.
- उदाहरण: औद्योगिक क्रांतीमध्ये कामगारांनी संपत्ती निर्मितीत महत्त्वाचा वाटा उचलला, ज्यामुळे त्यांना वेतनाचा हक्क मिळाला.

---

5. सिद्धांताचे महत्त्व

- राजकीय विचारांमध्ये क्रांती**:** लॉक यांच्या विचारांनी लोकशाहीचा पाया रचला आणि स्वेच्छाचारी सत्तेविरुद्ध चळवळींना प्रेरणा दिली.
- अमेरिकेचे स्वातंत्र्य**:** अमेरिकेच्या स्वातंत्र्याच्या घोषणापत्रात (1776) लॉक यांच्या नैसर्गिक हक्कांचा थेट प्रभाव दिसतो.
- मानवाधिकारांचे संरक्षण**:** आधुनिक संविधानांमध्ये मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी या तत्त्वांचा समावेश आहे.

जॉन लॉक यांचा नैसर्गिक हक्कांचा सिद्धांत हा वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि लोकांच्या हक्कांचे संरक्षण यासाठी आधारस्तंभ ठरला आहे. त्यांनी नैसर्गिक हक्कांचे महत्व विशद करून सरकारला त्याच्याशी बांधून ठेवले. त्यांच्या विचारांचा प्रभाव आधुनिक लोकशाही, संविधान, आणि मानवाधिकारांच्या कल्पनांवर दिसून येतो.

जॉन लॉक यांचा सामाजिक करार सिद्धांत

सामाजिक कराराची परंपरा**:**

सामाजिक करार सिद्धांत **(Social Contract Theory)** ही तत्त्वज्ञानातील एक महत्त्वाची परंपरा आहे, ज्यामध्ये मानवी समाज आणि राज्यव्यवस्था यांच्यातील संबंध स्पष्ट करण्यासाठी कराराच्या संकल्पनेचा

उपयोग केला जातो. या परंपरेने राज्यशक्तीचा उगम, स्वभाव, आणि उद्देश समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. समाजातील लोकांनी आपली नैसर्गिक स्वायत्तता एका राज्यव्यवस्थेला हस्तांतरित केली, अशी ही विचारधारा आहे.

---

1. सामाजिक कराराची परंपरा – प्रमुख विचारवंत

(अ) थॉमस हॉब्ज (Thomas Hobbes):

- हॉब्ज यांच्या मते, नैसर्गिक स्थिती (State of Nature) ही अराजकपूर्ण, असुरक्षित आणि संघर्षमय होती.
- लोकांनी स्वेच्छेने सत्तेला संपूर्ण अधिकार (Absolute Authority) दिला, ज्यामुळे राज्य प्रबळ बनले आणि शांतता प्रस्थापित झाली.
- त्यांनी या सत्तेला "लेव्हायथन" असे नाव दिले.

(ब) जॉन लॉक (John Locke):

- लॉक यांच्या मतानुसार, नैसर्गिक स्थिती शांततापूर्ण होती, पण काही वेळेस लोकांच्या स्वार्थामुळे संघर्ष होऊ शकतो.
- त्यामुळे लोकांनी नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी मर्यादित शासन (Limited Government) स्थापन करण्यासाठी करार केला.

(क) झॉन जॅक रूसो (Jean-Jacques Rousseau):

- रूसो यांच्या मते, नैसर्गिक स्थिती आनंददायी होती, परंतु संपत्तीच्या विषम वितरणामुळे समाजात विषमता आणि शोषण सुरू झाले.
- त्यांनी सामूहिक इच्छाशक्तीचे **(General Will)** पालन करण्यासाठी एक करार केला, ज्याने लोकांच्या भल्यासाठी राज्य स्थापित केले.

---

2. जॉन लॉक यांचा सामाजिक करार सिद्धांत (John Locke's Social Contract Theory)

जॉन लॉक यांचा सामाजिक करार सिद्धांत हॉब्जच्या विचारांपेक्षा अधिक उदारमतवादी आणि लोकशाहीवादी होता. त्यांच्या सिद्धांताच्या महत्त्वपूर्ण बाबी पुढीलप्रमाणे आहेत:

(अ) नैसर्गिक स्थिती (State of Nature):

- लॉक यांच्या मते, नैसर्गिक स्थिती ही स्वातंत्र्य आणि समतेवर आधारित होती**.**
- लोक नैसर्गिक कायद्याचे (Natural Law) पालन करत होते, ज्यामुळे जीवन, स्वातंत्र्य आणि संपत्तीचे संरक्षण होत असे.
- परंतु, काही वेळा लोक आपल्या स्वार्थासाठी इतरांच्या हक्कांवर आक्रमण करत. यामुळे न्यायनिवाड्यासाठी एका सत्तेची गरज निर्माण झाली.

(ब) सामाजिक कराराची आवश्यकता**:**

- नैसर्गिक स्थितीतील असुरक्षिततेला दूर करण्यासाठी लोकांनी एक सामाजिक करार केला**.**
- या कराराअंतर्गत त्यांनी आपले काही अधिकार एका राज्यव्यवस्थेला हस्तांतरित केले, परंतु नैसर्गिक हक्क **(**जीवन**,** स्वातंत्र्य**,** संपत्ती**)** कायम राखले.
- राज्याची भूमिका म्हणजे लोकांच्या नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करणे**.**

(क**)** राज्याची स्थापना**:**

- कराराच्या आधारे सरकारची स्थापना झाली. या सरकारचे स्वरूप मर्यादित (Limited Government) होते.
- सरकारचे कार्य फक्त कायद्याची अंमलबजावणी करणे, न्यायव्यवस्था स्थापन करणे, आणि लोकांना संरक्षण देणे यापुरते मर्यादित होते.

(ड**)** शासनाच्या अधिकारांवरील मर्यादा**:**

- लॉक यांच्या मते, शासनकर्त्यांचे अधिकार नैसर्गिक हक्कांचे उल्लंघन न करणारे असावेत.
- सरकारने जर लोकांच्या हक्कांचे उल्लंघन केले, तर लोकांना त्या सरकारला बदलण्याचा किंवा उलथवून टाकण्याचा अधिकार आहे.

(ई**)** लोकशाहीचा पाया**:**

- लॉक यांनी असे मांडले की राज्याचे अस्तित्व लोकांच्या सहमतीवर (Consent of the Governed) आधारित असावे.
- सरकारने लोकांच्या कल्याणासाठी काम केले पाहिजे; अन्यथा त्याला वैध मानले जाणार नाही.

(फ**)** न्यायाचा महत्त्वाचा आधार**:**

- लॉक यांनी न्यायव्यवस्थेवर भर दिला, कारण त्यांच्यामते न्याय हा नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करण्याचा मुख्य आधार आहे.

---

3. सामाजिक कराराच्या तत्त्वाचे उदाहरणे

(अ**)** अमेरिकेचे स्वातंत्र्य**:**

- अमेरिकेच्या स्वातंत्र्याच्या घोषणापत्रात (1776) लॉक यांच्या सामाजिक कराराचे प्रतिबिंब दिसते. त्यात लोकांच्या सहमतीने शासन चालवण्याचा आणि हक्कांचे संरक्षण करण्याचा विचार आहे.

(ब**)** भारतीय राज्यघटना**:**

- भारतीय संविधानात लोकशाही सरकार स्थापन करण्याचा आधार सामाजिक कराराच्या तत्त्वावर आहे. लोकांनी आपल्या सार्वभौमत्वाच्या हक्कांचे प्रतिनिधित्व सरकारकडे दिले आहे.

(क) फ्रेंच राज्यक्रांती**:**

- फ्रेंच राज्यक्रांतीतील "स्वातंत्र्य, समता, आणि बंधुता" ही तत्त्वे लॉक यांच्या विचारांशी सुसंगत आहेत.

---

4. सिद्धांताचे महत्त्व

(अ) लोकशाहीची स्थापना**:**

- लॉक यांच्या विचारांमुळे लोकशाहीची पायाभरणी झाली आणि लोकांच्या हक्कांचे संरक्षण हे राज्याचे प्राथमिक उद्दिष्ट मानले गेले.

(ब) मानवाधिकारांचे संवर्धन**:**

- नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी त्यांनी मांडलेले विचार मानवाधिकारांच्या तत्त्वज्ञानासाठी महत्त्वपूर्ण ठरले.

(क) संवैधानिक शासन**:**

- लॉक यांचा सामाजिक करार हा राज्यघटनात्मक शासनाच्या (Constitutional Government) आधारभूत विचारांपैकी एक आहे.

जॉन लॉक यांचा सामाजिक करार सिद्धांत हा राज्याच्या मर्यादित भूमिकेवर आधारित आहे. लोकांनी नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी राज्य स्थापन केले, परंतु या राज्याचे कार्य लोकांच्या भल्यापुरतेच मर्यादित असले पाहिजे. लॉक यांच्या विचारांनी आधुनिक लोकशाही आणि मानवी हक्कांसाठी भक्कम वैचारिक पाया उपलब्ध करून दिला. त्यांचा सामाजिक करार म्हणजे व्यक्तिस्वातंत्र्य**,** लोकशाही**,** आणि न्याय यांचा समतोल साधणारी वैचारिक प्रेरणा होय**.**

जॉन स्टुअर्ट मील

जॉन स्टुअर्ट मील (John Stuart Mill) हे एक ब्रिटिश तत्त्वज्ञ, अर्थतज्ज्ञ, आणि राजकीय तत्त्वज्ञ होते. त्यांचा जन्म 19व्या शतकातील उदारमतवादाच्या (Liberalism) विचारसरणीत अत्यंत महत्त्वाचा ठरला. त्यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्य, स्त्री-पुरुष समानता, आणि प्रातिनिधिक लोकशाहीसंदर्भात महत्त्वपूर्ण विचार मांडले. मील यांना त्यांच्या प्रभावशाली तत्त्वज्ञान, राजकीय विचार, आणि तर्कशुद्ध दृष्टिकोनासाठी आजही स्मरण केले जाते.

---

1. जीवन परिचय

- जन्म**:** 20 मे 1806, लंडन, इंग्लंड.
- आई**-**वडील**:** वडील जेम्स मील हे एक प्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञ आणि तत्त्वज्ञ होते. मील यांचे शिक्षण त्यांच्या वडिलांच्या मार्गदर्शनाखाली झाले.
- शिक्षण**:** बालपणापासूनच त्यांनी कठोर अभ्यास केला. वयाच्या आठव्या वर्षी त्यांनी ग्रीक साहित्य, तत्त्वज्ञान, आणि गणिताचा गाढा अभ्यास केला. त्यांच्या वडिलांनी त्यांना बेंटहॅमच्या उपयोजनवादाचा (Utilitarianism) पाया शिकवला.

---

2. व्यक्तिमत्त्व आणि करिअर

- मील हे अत्यंत बुद्धिमान आणि कार्यक्षम होते. त्यांच्या विचारसरणीत तत्त्वज्ञान, अर्थशास्त्र, आणि राजकीय विचार यांचा सुरेख संगम दिसतो.
- त्यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीमध्ये अधिकारी म्हणून कार्य केले, जिथे त्यांनी 35 वर्षे सेवा केली.
- त्यानंतर ते पार्लमेंटचे सदस्य बनले आणि प्रामुख्याने उदारमतवादी धोरणांचा पुरस्कार केला.

---

3. प्रमुख योगदान

(अ**)** उपयोजनवाद **(Utilitarianism):**

- मील यांनी जेरमी बेंटहॅमच्या उपयोजनवादाच्या तत्त्वांचा विकास केला.
- त्यांनी उपयोजनवादाच्या मर्यादा ओळखून त्यात सुधारणा केल्या. त्यांच्या मते, फक्त सुखदुःखाची परिमाणात्मक मोजमाप न करता त्याचा गुणात्मक विचार करणे महत्त्वाचे आहे.
- त्यांनी म्हटले, **"It is better to be a human being dissatisfied than a pig satisfied."**

(ब**)** व्यक्तिस्वातंत्र्य **(Liberty):**

- **"On Liberty" (1859)** या ग्रंथात त्यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्याचा सखोल अभ्यास केला. त्यांनी मांडले की, प्रत्येक व्यक्तीला विचार, वाणी, आणि कृती करण्याचे स्वातंत्र्य असले पाहिजे, जोपर्यंत त्याने इतरांना हानी पोहोचत नाही.
- त्यांच्या विचारांनी आधुनिक लोकशाही विचारसरणीत व्यक्तिस्वातंत्र्याचे महत्त्व पटवून दिले.

(क**)** स्त्री**-**पुरुष समानता**:**

- **"The Subjection of Women" (1869)** या ग्रंथात त्यांनी स्त्रियांच्या समानतेचा आणि त्यांना मतदानाचा हक्क देण्याचा कट्टर समर्थक भूमिका घेतली.
- त्यांनी पितृसत्ताक व्यवस्थेचे कठोर टीकाकार होते.

(ड) लोकशाही आणि प्रातिनिधिक सरकार**:**

- **"Considerations on Representative Government"** या ग्रंथात त्यांनी लोकशाही व्यवस्थेचा अभ्यास केला. त्यांनी सुचवले की, सरकार लोकांचे प्रतिनिधित्व करणारे असले पाहिजे, परंतु हे प्रतिनिधित्व गुणवत्तेवर आधारित असावे.

(ई) स्वतंत्र विचारवंत**:**

- मील यांनी सर्व प्रकारच्या बौद्धिक, सामाजिक, आणि राजकीय बंधनांना विरोध केला. त्यांच्या मते, समाजात विविध मतांना स्थान असावे, कारण विविधता समाजाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक आहे.

---

4. प्रमुख साहित्य

- **"On Liberty" (1859):** व्यक्तिस्वातंत्र्यावरचा तत्वज्ञानाचा अत्यंत महत्त्वाचा ग्रंथ.
- **"Utilitarianism" (1863):** उपयोजनवादाच्या तत्त्वांचा सखोल अभ्यास.
- **"The Subjection of Women" (1869):** स्त्रियांच्या समानतेवर आधारित.
- **"Autobiography" (1873):** त्यांचे आत्मचरित्र, ज्यात त्यांच्या वैयक्तिक आणि व्यावसायिक प्रवासाचे वर्णन आहे.

---

5. व्यक्तिगत जीवन

- हॅरिएट टेलर मील**:** मील यांचे विवाह हॅरिएट टेलर यांच्याशी झाले, ज्यांनी त्यांच्या विचारसरणीवर मोठा प्रभाव टाकला. हॅरिएट यांच्या स्त्री-पुरुष समानतेविषयक विचारांनी मील यांना प्रेरित केले.

---

6. मृत्यू

- मृत्यू**:** 8 मे 1873, फ्रान्समधील अॅव्हिग्नन येथे.
- मील यांच्या मृत्यूनंतरही त्यांचे विचार आधुनिक तत्त्वज्ञान आणि राजकीय विचारसरणीत प्रचंड प्रभावी राहिले.

---

7. महत्त्व आणि वारसा

- जॉन स्टुअर्ट मील हे स्वातंत्र्य**,** समानता**,** आणि लोकशाही या विचारसरणीचे अग्रणी समर्थक होते.
- त्यांचे विचार आजही व्यक्तिस्वातंत्र्य, मानवाधिकार, आणि स्त्री-पुरुष समानतेच्या संघर्षांमध्ये मार्गदर्शक ठरतात.
- मील यांना **"19**व्या शतकातील उदारमतवादाचा प्रेषित**"** (A Prophet of 19th-Century Liberalism) म्हटले जाते.

जॉन स्टुअर्ट मील हे आधुनिक तत्त्वज्ञानातील एक प्रबळ व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्य, स्त्री-पुरुष समानता, आणि उपयोजनवाद यांसारख्या विचारांद्वारे आधुनिक समाजव्यवस्थेला नवी दिशा दिली. त्यांच्या विचारांचे महत्त्व आजही राजकीय तत्त्वज्ञान, नैतिकता, आणि सामाजिक सुधारणांमध्ये कायम आहे.

मील यांचे स्वातंत्र्यविषयक विचार

जॉन स्टुअर्ट मील यांचे **"On Liberty"** हे पुस्तक व्यक्तिस्वातंत्र्याचे सखोल विश्लेषण करणारे एक अत्यंत महत्त्वाचे साहित्य मानले जाते. या ग्रंथात त्यांनी व्यक्तीच्या विचारस्वातंत्र्याचे, वर्तनस्वातंत्र्याचे, आणि समाजाच्या हस्तक्षेपाचे तत्त्वज्ञान स्पष्ट केले आहे. **"On Liberty"** मध्ये मील यांनी खालील विचार मांडले आहेत:

---

1. व्यक्तिस्वातंत्र्याची महत्ता

- मील यांच्या मते, व्यक्तिस्वातंत्र्य हे एक मूलभूत हक्क आहे, जो प्रत्येक व्यक्तीस असायला हवा.
- त्यांनी असे मत मांडले की, व्यक्तीला विचार, मतप्रकाश, आणि कृती करण्याचे स्वातंत्र्य मिळायला हवे, जोपर्यंत त्याने इतरांना हानी पोहोचवणार नाही.
- **"Harm Principle"** किंवा हानी तत्त्वानुसार, व्यक्तीचे स्वातंत्र्य केवळ तेव्हा मर्यादित केले जाऊ शकते जेव्हा त्या कृतीने दुसऱ्यांना प्रत्यक्ष हानी पोहोचते.

---

2. मतस्वातंत्र्य आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य

- मील यांनी मतस्वातंत्र्याचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. त्यांचे मत आहे की, प्रत्येक व्यक्तीला आपले विचार मांडण्याचे स्वातंत्र्य असले पाहिजे**.**
- कोणत्याही मताला suppress करण्याचा अधिकार सरकारला नसावा. त्यांच्या मते, चुकीची वाटणारी मतेही मांडली जाऊ द्यावीत, कारण यातून समाजात विचारमंथन घडून येते.
- मत**-**वैविध्य (Diversity of Opinion) हे समाजाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक आहे. चुकीच्या विचारातूनच कधी कधी सत्य समजले जाते, असे मील यांचे मत होते.

---

3. विचारांची विविधता आणि मुक्त संवाद

- मील यांनी विचारस्वातंत्र्य आणि मुक्त संवाद यांमध्ये समाजाच्या प्रगतीसाठी महत्त्वाचे योगदान असल्याचे स्पष्ट केले. त्यांच्या मते, मुक्त संवाद आणि विविधतेचे स्वागत केल्याने समाजाचे विचार विस्तारित होतात**.**
- त्यांनी यासारख्या मुक्त संवादाचे महत्त्व अधोरेखित केले, कारण यामुळे समाजातील विचारांच्या मुक्त वाहतुकीला प्रोत्साहन मिळते.

---

4. स्व**-**व्यक्तीत्वाचा विकास **(Individuality)**

- मील यांच्या मते, व्यक्तीला स्वतःचा विचार करणे आणि स्वतःच्या अनुभवावर आधारित निर्णय घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.
- प्रत्येक व्यक्तीचे स्व-विकासाचे अधिकार समाजाच्या हस्तक्षेपाशिवाय सुरक्षित असले पाहिजेत. व्यक्तिस्वातंत्र्यामुळे व्यक्ती स्वतःला अधिक चांगल्या प्रकारे विकसित करू शकतो आणि आपला निर्णय स्वतंत्रपणे घेऊ शकतो.
- मील यांच्या मते, स्व-व्यक्तीत्वाचा विकास म्हणजे मानवाच्या स्वातंत्र्याचा सर्वोच्च उद्देश आहे**.**

---

5. समाजाच्या हस्तक्षेपाच्या मर्यादा

- मील यांनी समाजाच्या हस्तक्षेपाला मर्यादा ठेवल्या पाहिजेत असे मत मांडले. त्यांच्या मते, समाजाला फक्त तेव्हाच हस्तक्षेप करावा लागतो जेव्हा व्यक्तीची कृती इतरांना हानी पोहोचवते.
- त्यांनी सरकारी हस्तक्षेपाचा विरोध केला आहे जो व्यक्तीच्या वैयक्तिक निवडींवर निर्बंध आणतो. व्यक्तीची निवड आणि निर्णय ही त्यांची स्वतःची गोष्ट असली पाहिजे**,** जोपर्यंत ते इतरांना हानी पोहोचवत नाहीत**.**

---

6. हानी तत्त्व **(Harm Principle)**

- हानी तत्त्व हे "On Liberty" मध्ये मील यांनी मांडलेले एक महत्त्वाचे तत्त्व आहे. त्यांच्या मते, व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याचे उल्लंघन केवळ त्यावेळी होऊ शकते जेव्हा त्या कृतीमुळे इतर व्यक्तीला प्रत्यक्ष हानी पोहोचते**.**
- हा तत्त्वाचा उपयोग व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठी केला जाऊ शकतो आणि सरकारला केवळ त्या स्थितीतच हस्तक्षेप करण्याची मुभा आहे.

---

7. धार्मिक स्वातंत्र्य आणि सहिष्णुता

- मील यांनी धार्मिक स्वातंत्र्यावर भर दिला आहे. त्यांच्या मते, कोणत्याही व्यक्तीला त्याच्या धर्माचे पालन करण्याचे स्वातंत्र्य मिळायला हवे.
- त्यांनी सांगितले की, सहिष्णुता हे एक महत्त्वाचे तत्त्व आहे, कारण त्यातून समाजात विविधतेचा सन्मान राखला जातो.

---

8. बहुसंख्यांकाचे राज्य **(Tyranny of the Majority)**

- मील यांनी बहुसंख्यांकाचे राज्य (Tyranny of the Majority) यावरही भाष्य केले आहे. त्यांच्या मते, बहुसंख्यांकांचा आवाज ही सगळ्यांचीच विचारसरणी नसावी**.**
- बहुसंख्यांकाच्या मतामुळे अल्पसंख्यांच्या हक्कांचे उल्लंघन होऊ शकते, त्यामुळे अल्पसंख्यांचे विचारही तितकेच महत्त्वाचे आहेत आणि त्यांचे संरक्षण केले गेले पाहिजे.

जॉन स्टुअर्ट मील यांचे **"On Liberty"** हे व्यक्तिस्वातंत्र्य, मतस्वातंत्र्य, आणि समाजाच्या हस्तक्षेपाच्या मर्यादांवर आधारित एक महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आहे. त्यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने एक स्पष्ट

विचारसरणी मांडली आहे. हानी तत्त्व, मतस्वातंत्र्य, स्व-व्यक्तीत्वाचा विकास यांसारख्या तत्त्वांच्या आधारावर समाजात व्यक्तिस्वातंत्र्याचा आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा पाया रचला पाहिजे, असे त्यांनी प्रतिपादन केले. मील यांचे हे विचार आजही उदारमतवाद आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या तत्त्वज्ञानासाठी महत्त्वाचे मानले जातात.

मील यांचे स्त्रियांविषयीचे विचार

जॉन स्टुअर्ट मील यांचे **"The Subjection of Women"** हे स्त्रियांवरील विषमता आणि स्त्री-पुरुष समानतेचे प्रतिपादन करणारे महत्त्वपूर्ण पुस्तक आहे. या ग्रंथात मील यांनी स्त्रियांवर असलेल्या सामाजिक, आर्थिक, आणि राजकीय बंधनांचे स्पष्टपणे विश्लेषण केले आहे आणि स्त्री-पुरुष समानतेची वकालत केली आहे. त्यांनी स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचे महत्त्व आणि त्यांच्या समान अधिकारांची गरज यावर जोर दिला आहे.

मील यांच्या विचारांचे प्रमुख मुद्दे

1. पितृसत्ताक व्यवस्थेचे प्रतिपादन

- मील यांनी स्त्रियांवरील पारंपरिक पितृसत्ताक व्यवस्थेचा तीव्र विरोध केला.
- त्यांच्या मते, स्त्रियांवर असलेली सत्ता ही "गुलामगिरीचा एक प्रकार" आहे.
- पितृसत्ताक व्यवस्थेमुळे स्त्रियांना त्यांच्या नैसर्गिक अधिकारांपासून वंचित ठेवले जाते आणि त्यांना केवळ पुरुषांच्या अधीन बनवले जाते.

---

2. स्त्रियांना समान अधिकारांची मागणी

- मील यांच्या मते, स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणेच समान अधिकार असावेत, विशेषतः शिक्षण, नोकरी, आणि राजकीय सहभागाच्या क्षेत्रांत.
- स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार (Suffrage) देण्याची त्यांनी कट्टर वकालत केली.
- त्यांनी सांगितले की, समान हक्कांमुळे समाजाची गुणवत्ता आणि उत्पादकता सुधारेल.

---

3. स्त्रियांची क्षमता आणि नैसर्गिक अधिकार

- मील यांनी असे मत मांडले की, स्त्रियांना जेव्हा समान संधी मिळेल, तेव्हा त्या पुरुषांप्रमाणेच यशस्वी ठरतील.
- स्त्रियांची आजची कमजोरी ही नैसर्गिक नसून, त्यांना समान संधी न दिल्यामुळे आहे.
- "स्त्रियांच्या क्षमतेचा कस लावला जाऊ शकत नाही, जोपर्यंत त्यांना स्वातंत्र्य मिळत नाही."

---

4. विवाहातील समानता

- मील यांच्या मते, विवाह ही फक्त पतीची सत्ता गाजवण्याची व्यवस्था नसावी.
- त्यांनी समान भागीदारीच्या आधारावर विवाहाचे समर्थन केले.
- पती-पत्नी यांचे नाते हे सहकार्य आणि समतोलावर आधारित असावे.

---

5. स्त्रियांना शिक्षणाचे स्वातंत्र्य

- मील यांनी स्त्रियांना शिक्षणाच्या समान संधी देण्याचे समर्थन केले.
- त्यांच्या मते, शिक्षणामुळे स्त्रिया अधिक सक्षम होतील आणि त्यांच्या जीवनाचा दर्जा सुधारेल.

---

6. स्त्रियांना नोकरीचे स्वातंत्र्य

- मील यांनी सांगितले की, स्त्रियांना नोकरीच्या आणि आर्थिक स्वावलंबनाच्या संधी मिळाल्या पाहिजेत.
- त्यांनी असेही प्रतिपादन केले की, महिलांच्या श्रमशक्तीचा वापर न करणे म्हणजे समाजाच्या मोठ्या संसाधनाचा अपव्यय आहे**.**

---

7. स्त्रियांचे स्वातंत्र्य हे समाजाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक

- मील यांच्या मते, समाजाची खरी प्रगती त्यातल्या सर्व घटकांना, विशेषतः महिलांना, स्वतंत्रपणे वावरायला संधी दिल्याशिवाय होऊ शकत नाही.
- स्त्रियांवर अन्याय करून समाज आपली पूर्ण क्षमता साध्य करू शकत नाही.

मील यांचे मुद्दे आणि त्यांचा प्रभाव

1. मतदानाच्या अधिकाराची चळवळ

- मील यांनी स्त्रियांच्या मतदानाच्या हक्कासाठी पहिल्यांदाच ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये प्रस्ताव मांडला.
- त्यांचे विचार स्त्री-मतदान हक्क चळवळींना (Women's Suffrage Movement) प्रेरणा देणारे ठरले.

2. समाजातील समानतेची संकल्पना

- मील यांच्या विचारांनी सामाजिक सुधारणा चळवळींना वेग दिला, ज्यामुळे स्त्री-पुरुष समानतेची संकल्पना आधुनिक काळात अधिक स्पष्ट झाली**.**

3. स्त्री-शिक्षणाचा प्रचार

- त्यांनी स्त्रीशिक्षणाला चालना दिली, ज्यामुळे महिलांनी विविध क्षेत्रांत आपले स्थान प्रस्थापित केले.

महत्त्वपूर्ण विधान

मील यांनी "The Subjection of Women" मध्ये असे म्हटले आहे:
कायद्याने एका लिंगाला दुसऱ्यापेक्षा खालचा दर्जा देणे हे मूलतः चुकीचे आहे आणि मानवी प्रगतीमधील महत्त्वाचा अडथळा आहे**.**[1]
यातून त्यांनी स्पष्टपणे मांडले की, स्त्रियांवरील बंधने संपविल्याशिवाय समाजाची प्रगती होऊ शकत नाही.

[1] **"The legal subordination of one sex to the other is wrong in itself, and now one of the chief hindrances to human improvement."**

"The Subjection of Women" मध्ये मील यांनी पितृसत्ताक व्यवस्थेवरील टीका केली आणि स्त्रियांच्या समानतेच्या हक्कांसाठी प्रखर भूमिका घेतली. शिक्षण, नोकरी, आणि मतदान यांसारख्या क्षेत्रांत स्त्रियांना समान संधी मिळाल्यास समाज अधिक समतोल, प्रगत, आणि न्याय्य होईल, असे मील यांचे ठाम मत होते. त्यांचे विचार आजही स्त्री-पुरुष समानतेच्या चळवळींसाठी मार्गदर्शक ठरतात.

मील यांचे उदारमतवादविषयक विचार

जॉन स्टुअर्ट मील यांचे उदारमतवाद (Liberalism) हा वैयक्तिक स्वातंत्र्य, समानता, आणि सरकारच्या मर्यादित हस्तक्षेपावर आधारित आहे. मील हे 19व्या शतकातील आधुनिक उदारमतवादाचे प्रमुख विचारवंत मानले जातात. त्यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि उपयोजनवादाचा (Utilitarianism) आधार घेत उदारमतवादाचे एक सखोल तत्त्वज्ञान मांडले.

उदारमतवादविषयी मील यांचे प्रमुख विचार

1. व्यक्तिस्वातंत्र्याचा पुरस्कार

- मील यांच्या मते, व्यक्तिस्वातंत्र्य हे उदारमतवादाचे प्रमुख तत्त्व आहे.
- **"On Liberty"** या ग्रंथात त्यांनी व्यक्तीच्या विचार, अभिव्यक्ती, आणि कृती करण्याच्या स्वातंत्र्याचे समर्थन केले आहे.
- हानी तत्त्व **(Harm Principle):** व्यक्तीला त्याच्या स्वातंत्र्यात तोपर्यंत हस्तक्षेप न करणे योग्य आहे, जोपर्यंत त्याच्या कृतीमुळे इतरांना हानी पोहोचत नाही.

---

2. मतस्वातंत्र्य आणि विचारस्वातंत्र्य

- मील यांनी मतस्वातंत्र्याला महत्त्व दिले. त्यांच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीला त्यांचे विचार मांडण्याचे आणि कोणत्याही मतावर चर्चा करण्याचे स्वातंत्र्य असले पाहिजे.
- सत्याचा शोध**:** मील यांचे मत होते की मतांच्या विविधतेमुळे सत्याचा शोध अधिक सोपा होतो.
- एखादे मत चुकीचे वाटत असले, तरी त्यावर चर्चा केली गेली पाहिजे, कारण कधी कधी "चुकीचा" वाटणारा विचार समाजासाठी फायदेशीर ठरू शकतो.

---

3. स्व-व्यक्तीत्वाचा विकास **(Individuality)**

- मील यांचा विश्वास होता की, समाजातील प्रगती ही व्यक्तीच्या स्व-विकासावर अवलंबून आहे.
- प्रत्येक व्यक्तीने त्यांचे विचार आणि कृती स्वतंत्रपणे ठरवण्याची मुभा असावी, कारण व्यक्तिस्वातंत्र्य ही समाजाच्या सर्वांगीण विकासाची किल्ली आहे.
- **"The worth of a state in the long run is the worth of the individuals composing it."** असे मील यांनी म्हटले आहे.

---

4. सरकारचा मर्यादित हस्तक्षेप

- मील यांनी सरकारच्या मर्यादित हस्तक्षेपाचा पुरस्कार केला.
- त्यांनी सांगितले की, सरकारने व्यक्तीच्या खाजगी आयुष्यात फक्त तेव्हाच हस्तक्षेप करावा, जेव्हा त्या व्यक्तीच्या कृतीमुळे इतर व्यक्तींच्या हक्कांवर अन्याय होतो.
- त्यांच्या मते, **"**अतिरेकी राज्य हस्तक्षेप**"** व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर बंधने आणतो, त्यामुळे लोकांच्या सर्जनशीलतेचा विकास खुंटतो.

---

5. उपयोजनवादाचा **(Utilitarianism)** आधार

- मील यांनी उपयोजनवादाच्या सिद्धांताला उदारमतवादाचा आधारस्तंभ मानले.
- उपयोजनवादानुसार, **"**सर्वाधिक लोकांसाठी सर्वाधिक आनंद निर्माण करणारे निर्णय घेणे महत्त्वाचे आहे**."**
- मात्र, मील यांनी यामध्ये सुधारणा करून "सुखाचा दर्जा" महत्त्वाचा मानला.
- **"It is better to be a human being dissatisfied than a pig satisfied."**

---

6. स्त्री**-**पुरुष समानता

- **"The Subjection of Women"** या ग्रंथात त्यांनी स्त्रियांच्या समानतेसाठी जोरदार भूमिका घेतली.
- त्यांच्या मते, स्त्री-पुरुष समानतेशिवाय समाजाचा उदारमतवादी विकास शक्य नाही.
- त्यांनी महिलांना शिक्षण, रोजगार, आणि राजकीय सहभागाचे समान हक्क मिळवून देण्याचा पुरस्कार केला.

---

7. बहुसंख्य लोकांचे अत्याचार **(Tyranny of the Majority)**

- मील यांनी बहुसंख्यांच्या राज्यामुळे अल्पसंख्याकांचे हक्क आणि विचार दडपले जाऊ शकतात, असे मत मांडले.
- त्यांनी **"**बहुसंख्यांचा अत्याचार**"** टाळण्यासाठी अल्पसंख्याकांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्याचे महत्त्व स्पष्ट केले.

---

8. धर्मनिरपेक्षता आणि सहिष्णुता

- मील यांनी धर्मनिरपेक्षतेचे समर्थन केले आणि समाजातील विविध धार्मिक समूहांमध्ये सहिष्णुतेचे तत्त्व महत्त्वाचे असल्याचे प्रतिपादन केले.
- कोणत्याही व्यक्तीवर धर्म मानण्याची किंवा न मानण्याची सक्ती असू नये, असे त्यांनी सुचवले.

मील यांचे उदारमतवादाचे उदाहरणे

1. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य: त्यांनी सांगितले की, व्यक्तीला विचार मांडण्याचा अधिकार दिला पाहिजे. यामुळेच आधुनिक लोकशाही व्यवस्थांमध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्याला प्राधान्य दिले जाते.
2. स्त्री-पुरुष समानता: मील यांचे विचार स्त्री-पुरुष समानतेच्या चळवळींना प्रेरणा देणारे ठरले.
3. राजकीय स्वातंत्र्य: त्यांनी मताधिकाराचा विस्तार आणि प्रातिनिधिक लोकशाहीचा पुरस्कार केला, ज्याचा आधुनिक राजकीय व्यवस्थांवर प्रचंड प्रभाव आहे.

उदारमतवादातील महत्त्व

- मील यांच्या विचारांनी वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि लोकशाही व्यवस्थेचा पाया घातला.
- त्यांनी **"हानी तत्व"**, **"मतस्वातंत्र्य"**, आणि **"स्त्री-पुरुष समानता"** यासारख्या तत्त्वांद्वारे आधुनिक उदारमतवादी विचारसरणीला व्यापक आधार दिला.
- आजच्या मानवी हक्क, व्यक्तिस्वातंत्र्य, आणि लोकशाही व्यवस्थांवर त्यांच्या विचारांचा खोलवर परिणाम दिसून येतो.

जॉन स्टुअर्ट मील यांनी उदारमतवादाला वैचारिक आणि तात्त्विक उंची दिली. त्यांचे विचार केवळ त्यांच्या काळापुरते मर्यादित नसून, आजही वैयक्तिक स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय, आणि लोकशाही प्रक्रियेच्या मूल्यांसाठी मार्गदर्शक ठरतात. त्यांच्या उदारमतवादी दृष्टिकोनामुळे ते आधुनिक राजकीय तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासातील एक प्रबळ व्यक्तिमत्त्व ठरले आहेत**.**

जॉन स्टुअर्ट मील यांचे प्रातिनिधिक लोकशाहीविषयी विचार (टीप - **short note**)

जॉन स्टुअर्ट मील यांनी प्रातिनिधिक लोकशाही **(Representative Democracy)** ही वैयक्तिक स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय, आणि सरकारच्या कार्यक्षमतेसाठी आदर्श व्यवस्था मानली. त्यांच्या मते, प्रातिनिधिक लोकशाही ही लोकांच्या सक्रिय सहभागावर आधारित असून, तिच्या कार्यप्रणालीत प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व ही महत्त्वाची भूमिका बजावते.

---

1. लोकांच्या सहमतीवर आधारित शासन

- मील यांच्या मते, प्रातिनिधिक लोकशाही ही लोकांच्या सहमतीवर आधारित असावी.
- लोक प्रतिनिधींना निवडून देतात, जे त्यांच्या इच्छेनुसार कायदे तयार करतात आणि राज्यकारभार करतात.
- या प्रक्रियेत प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व लोकांच्या विविध गटांना न्याय्य प्रतिनिधित्व देते.

---

2. लोकशिक्षणाचे महत्त्व

- मील यांनी प्रातिनिधिक लोकशाहीच्या यशासाठी नागरिकांचे शिक्षण महत्त्वाचे मानले.
- शिक्षणामुळे नागरिक अधिक जागरूक होऊन योग्य प्रतिनिधी निवडू शकतात.
- त्यांनी अशिक्षित व्यक्तींना मतदानाचा अधिकार मिळण्यापूर्वी शिक्षण घेण्याची गरज व्यक्त केली.

---

3. मतदानाचा अधिकार आणि समतोल

- मील यांनी मतदानाचा अधिकार सर्वसामान्यांसाठी मान्य केला, परंतु त्यांनी **"Plural Voting"** म्हणजेच विविध गटांना त्यांच्या शिक्षण, ज्ञान, किंवा जबाबदारीनुसार जास्त मतांचा अधिकार देण्याची शिफारस केली.
- त्यांनी असे सुचवले की, प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाद्वारे अल्पसंख्य गटांचे मतही योग्य पद्धतीने समाविष्ट होईल.

---

4. अल्पसंख्यांकांचे संरक्षण

- मील यांना बहुसंख्य लोकांच्या वर्चस्वामुळे (Tyranny of the Majority) अल्पसंख्य गटांचे नुकसान होण्याची चिंता होती.
- त्यांच्या मते, प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाची व्यवस्था लागू केल्याने अल्पसंख्य गटांना त्यांचे योग्य स्थान मिळेल.
- अशा व्यवस्थेमुळे विविध गटांचे प्रतिनिधित्व सुनिश्चित होईल आणि समाज अधिक संतुलित बनेल.

---

5. राजकीय सहभाग

- मील यांनी नागरिकांच्या सक्रिय राजकीय सहभागावर भर दिला.
- त्यांनी सुचवले की, लोकांनी फक्त निवडणुकांपुरतेच नव्हे, तर चर्चासत्रे, विचारविनिमय, आणि निर्णय प्रक्रियेतही सहभागी व्हावे.

---

6. सरकारचे कार्य आणि मर्यादा

- मील यांच्या मते, प्रातिनिधिक लोकशाहीत सरकारचे काम कायद्याची अंमलबजावणी करणे, न्यायप्रक्रिया चालवणे, आणि समाजाचे कल्याण सुनिश्चित करणे आहे.
- व्यक्तिस्वातंत्र्यावर सरकारने अनावश्यक बंधने घालू नयेत.

---

7. प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाचे महत्त्व

- मील यांच्या मते, प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व हे प्रातिनिधिक लोकशाहीत न्याय्य प्रतिनिधित्वासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे.
- यामुळे अल्पसंख्य गटांना योग्य प्रतिनिधित्व मिळून, लोकशाही व्यवस्थेतील असमतोल दूर होतो.

प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व आणि प्रातिनिधिक लोकशाही

मील यांचे विचार प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वावर आधारित होते. त्यांनी या पद्धतीचे फायदे स्पष्ट केले:

1. अल्पसंख्यांकांचे संरक्षण: प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वामुळे विविध गटांचे प्रतिनिधित्व होते.
2. सर्व मतांचे मूल्य: प्रत्येक मताचा सरकारच्या संरचनेत प्रभाव पडतो.
3. लोकशाही प्रक्रियेत न्याय: ही पद्धत लोकशाहीला अधिक सर्वसमावेशक बनवते.

मील यांचे विचार आधुनिक काळासाठी महत्त्वाचे का आहेत?

1. अल्पसंख्यांचे हक्क: मील यांच्या प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाच्या विचारांनी आजच्या अल्पसंख्य गटांच्या अधिकारांना बळ दिले आहे.
2. लोकशिक्षण: नागरिकांच्या राजकीय जागृतीसाठी मील यांच्या शिक्षणविषयक विचारांना प्रेरणादायी मानले जाते.
3. लोकशाही सुधारणा: आजच्या बहुपक्षीय लोकशाही व्यवस्थांमध्ये मील यांचे विचार अजूनही महत्त्वाचे ठरतात.

जॉन स्टुअर्ट मील यांनी प्रातिनिधिक लोकशाहीला वैयक्तिक स्वातंत्र्य, अल्पसंख्यांचे संरक्षण, आणि सामाजिक न्याय यांचा आदर्श समतोल साधणारी पद्धत म्हणून प्रस्तुत केले. त्यांनी प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व प्रातिनिधिक लोकशाहीसाठी एक महत्त्वाचा घटक मानला, ज्यामुळे प्रत्येक गटाला योग्य स्थान आणि न्याय मिळतो. त्यांच्या विचारांनी आधुनिक लोकशाही व्यवस्थांना एक व्यापक आणि संतुलित आधार दिला आहे.

प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाची संकल्पना: (टीप - short note)

प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व **(Proportional Representation)** ही एक निवडणूक पद्धत आहे, ज्यामध्ये प्रत्येक गटाला त्यांच्या लोकसंख्येच्या किंवा मतांच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व दिले जाते. या पद्धतीचा उद्देश लोकशाही प्रक्रियेत विविध गटांना न्याय्य आणि योग्य प्रतिनिधित्व देणे हा आहे.

प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाची वैशिष्ट्ये

1. मतांचे प्रतिनिधित्व:
   - मतदारांनी ज्या पक्षाला किंवा उमेदवाराला मतदान केले आहे, त्या मतांचे प्रमाण लोकसभेतील किंवा विधानसभा सदस्यांमध्ये परावर्तित होते.
   - उदाहरणार्थ, जर एखाद्या पक्षाला 40% मते मिळाली, तर त्याला सभागृहात 40% जागा मिळतात.
2. अल्पसंख्यांकांचे प्रतिनिधित्व:
   - बहुसंख्यक मतांचे वर्चस्व कमी करण्यासाठी प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व अल्पसंख्यांक गटांना योग्य प्रमाणात प्रतिनिधित्व मिळवून देते.
3. विविधतेला प्रोत्साहन:
   - विविध राजकीय, सामाजिक, आणि सांस्कृतिक गटांना त्यांच्या मतांच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व मिळते.
4. बहुविध मतदारसंघ:
   - प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व बहुतेक वेळा मोठ्या मतदारसंघांमध्ये किंवा संपूर्ण देशाला एकच मतदारसंघ मानून वापरले जाते.

प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाचे प्रकार

1. लिस्ट प्रणाली **(List System):**

- मतदार पक्षांना मतदान करतात, आणि पक्षाने दिलेल्या उमेदवारांच्या यादीतून मतांच्या प्रमाणात उमेदवार निवडले जातात.
- उदाहरण: दक्षिण आफ्रिका, इस्रायल.

2. एक हस्तांतरणीय मत प्रणाली **(Single Transferable Vote - STV):**

- मतदार एका उमेदवाराला पसंतीक्रम देतो. जर पहिल्या पसंतीचा उमेदवार अपयशी ठरला, तर मत दुसऱ्या पसंतीकडे हस्तांतरित होते.
- उदाहरण: आयर्लंड, माल्टा.

प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाचे फायदे

1. अल्पसंख्यांकांचे संरक्षण:
   - अल्पसंख्य गटांना त्यांच्या मतांच्या प्रमाणात न्याय्य प्रतिनिधित्व मिळते, ज्यामुळे त्यांचे राजकीय हक्क सुरक्षित राहतात.
2. प्रत्येक मताला महत्त्व:
   - प्रत्येक मताचे प्रतिनिधित्व होते, त्यामुळे मतदारांचा सरकारावर अधिक विश्वास निर्माण होतो.
3. सामाजिक समता:
   - समाजातील विविध गटांचे प्रतिनिधित्व सुनिश्चित होऊन सर्वसमावेशकता वाढते.
4. चांगले निर्णय:
   - निर्णयप्रक्रियेत विविध गटांचे मत विचारात घेतल्याने समाजासाठी चांगले आणि संतुलित निर्णय होऊ शकतात.

प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाचे तोटे

1. स्थिरतेचा अभाव:
   - छोट्या पक्षांना जागा मिळाल्यामुळे स्थिर सरकार स्थापन होण्यास अडचण येते आणि बहुपक्षीय सरकारे (Coalition Governments) तयार होतात.
2. अत्यधिक दबावगट:
   - लहान पक्ष दबावगट बनून निर्णयप्रक्रियेवर अधिक प्रभाव टाकू शकतात.
3. प्रत्यक्ष प्रतिनिधित्वाचा अभाव:
   - मतदार आणि प्रतिनिधी यांच्यात थेट नाते निर्माण होत नाही, कारण मत बहुधा पक्षाला दिले जाते.

प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाचे उदाहरणे

1. इस्रायल:

    - इस्रायलमध्ये संपूर्ण देश एकच मतदारसंघ मानला जातो आणि मतांच्या प्रमाणात पक्षांना संसदेत जागा दिल्या जातात.
2. दक्षिण आफ्रिका**:**
    - विविधतेने समृद्ध समाज असल्याने, प्रत्येक गटाला प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व दिले जाते.
3. आयर्लंड **(STV** प्रणाली**):**
    - मतदार उमेदवारांना पसंतीक्रम देतात, ज्यामुळे मतदारांचा निर्णय अधिक अचूकपणे परावर्तित होतो.

भारत आणि प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व

भारतीय निवडणूक प्रणाली मुख्यतः पहिल्या क्रमांकाच्या मतदारसंख्या प्रणाली **(First Past the Post System)** वर आधारित आहे. त्यामुळे भारतात प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व सर्रास वापरले जात नाही.
मात्र, राज्यसभा निवडणुकांमध्ये आणि राष्ट्रपती-उपराष्ट्रपती निवडणुकीत एक हस्तांतरणीय मत प्रणाली **(STV)** वापरली जाते, जी प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाचा एक प्रकार आहे.

जॉन स्टुअर्ट मील यांचा दृष्टिकोन

जॉन स्टुअर्ट मील यांनी प्रातिनिधिक लोकशाहीमध्ये अल्पसंख्यांकांचे संरक्षण करण्यासाठी प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाचे महत्त्व स्पष्ट केले. त्यांच्या मते:

- बहुसंख्य गटांचा वर्चस्व टाळण्यासाठी प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व आवश्यक आहे.
- हे लोकशाही प्रक्रियेला अधिक न्याय्य आणि सर्वसमावेशक बनवते.

प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व ही लोकशाहीतील न्याय्य आणि सर्वसमावेशक प्रतिनिधित्वाची एक महत्त्वाची पद्धत आहे. ती अल्पसंख्यांक गटांना संरक्षण देते, मतांच्या मूल्याचे योग्य प्रतिनिधित्व करते, आणि समाजातील विविध गटांना एकत्र आणते. जॉन स्टुअर्ट मील यांनी तिचे महत्त्व पटवून देत ती लोकशाहीसाठी आवश्यक तत्त्व मानली आहे.

जॉन रॉल्स

न्यायाची संकल्पना

प्लेटो पासून न्यायाच्या संकल्पने चर्चा - रॉल्सने २० शतकात ही चर्चा चालू ठेवली – प्लेटोची संकल्पना – डोके, हृदय आणि पोट - शैक्षणिक व्यवस्था - सत्ताधारी आणि सैनिक वर्गासाठी खाजगी संपत्तीवरील बंदी - लग्नाला बंदी - उत्पादक वर्गाकडे संपत्ती असू शकते आणि ते लग्नही करू शकतात - खाजगी संपत्ती आणि कुटुंब हे दोन माणसाला भ्रष्ट करणारे घटक आहेत. सत्ताधारी आणि सैनिक भ्रष्ट झाले की संपूर्ण समाजाला त्याचे परिणाम भोगावे लागतात. तत्वज्ञ राज्यकर्ता निर्माण करायचा असेल तर त्याला या सगळ्या दिव्यातून जावे लागेल - मगच तो न्याय प्रस्थापित करू शकेल याची खात्री देता येते.

प्लेटोनंतर या विषयाची चर्चा फारशी झाली नाही. कार्ल मार्क्स नंतर सिद्धांतांची परंपरा खंडीत झाली.

जॉन रॉल्स – महान राजकीय तत्वज्ञ, २० व्या शतकातील सर्वात महत्त्वाचे विचारवंत

Theory of Justice – 1971 मध्ये लिहीलेले पुस्तक - १९५७ मधील एका लेखापासून या पुस्तकाच्या निर्मीतीला सुरवात झाली असे म्हणता येईल. १९६३ आणि १९६७ मध्ये त्यामध्ये आणखी भर पडली. काही शोधनिबंध प्रसिद्ध झाले. या पुस्तकाची अगदी अलिकडची आवृत्ती १९९९ मध्ये प्रसिद्ध झाली. अनेक भाषांमध्ये या पुस्तकाचे भाषांतर झाले. या पुस्तकावर प्रचंड टीकाही झाली. एकाच संकल्पनेच्या चर्चेची चाळीस वर्षे ही नोंद घेण्यासारखी गोष्ट आहे..

रॉल्स यांची इतर पुस्तके

1985 – Justice as Fairness: Political, not metaphysical (article)

1993 – Political Liberalism

1999 – The Laws of Peoples

1999 – Collected Papers

1999 – Revised edition of Theory of Justice

2001 – Justice as Fairness – A restatement

रॉल्सने वादविवादाची सॉक्रेटीस आणि प्लेटोची परंपरा चालवलेली दिसते. रॉल्स यांनी नैतिक तत्त्वज्ञान, राज्यशास्त्र, नीतीशास्त्र, आणि राजकीय अर्थशास्त्राच्या चौकटीत या संकल्पनेवर चर्चा केली. त्यांच्या या क्रांतिकारी कार्याने या क्षेत्रांना नवे दृष्टिकोन दिले. रॉल्स यांचे 2002 मध्ये निधन झाले. ते एक प्रभावशाली अमेरिकन विचारवंत होते.

रॉल्सच्या विचारांची पार्श्वभूमी

रॉल्स स्वतः दुसऱ्या महायुद्धादरम्यान सैनिक, जपानमधील अनुभव – अण्वस्त्रांचा.

Holocaust – ज्यूंचे हत्याकांड – Fascism, Nazism – म्हणूनच – least advantaged, वंचित, शोषित हे शब्द त्यांच्या लिखाणात सारखे डोकावतात.

दुसऱ्या महायुद्धाचा अंत

अमेरिकेचा महासत्ता म्हणून उदय

शीतयुद्ध

विचारप्रणालीचा अंत – Daniel Bell

औद्योगिकरणानंतरचा समाज – post industrial society

व्हिएटनाम युद्धाला होणारा विरोध

अमेरिकेतील संपन्नता – ही संपन्नता फसवी आहे – असमानतेवर आधारित आहे याची रॉल्सना जाणीव होती.

रॉल्सना पडलेला प्रश्न – अमेरिकेतील संपन्नता खरी आहे का ? ती सगळ्यांपर्यंत पोचली आहे का ?

पाश्चिमात्य राजकीय संस्था कुठल्या विचारप्रणालीच्या आधारावर चाललेल्या आहेत? – सध्या त्या उपयुक्ततावादाच्या आधारावर चाललेल्या आहेत. पण त्यामुळे वंचितांना न्याय मिळालेला नाही, त्यामुळे उपयुक्ततावादाचे खंडन आपल्याला करावे लागेल. उपयुक्ततावादाला पर्याय मांडावा लागेल आणि त्यानंतरच न्यायाच्या संकल्पनेला एक भक्कम आधार देता येईल.

समाजात दुष्ट प्रवृत्ती का आहे?

अशा परिस्थितीत मानवी अस्तित्व शक्य आहे का?

न्यायाधिष्ठीत समाज शक्य आहे का ?

मानवी वृत्ती ही नैसर्गीकदृष्ट्या अनैतिक, भ्रष्ट नाही. माणसाचा मूळ स्वभाव समाजशील आहे व न्यायासाठी तो स्वतःवर प्रयत्नपूर्वक निर्बंध घालण्यास सक्षम आहे, म्हणूनच न्याय हे मानवी स्वभावाशी सुसंगत मूल्य आहे.

Justice should be the foundation of any good society or political system. न्याय हा कोणत्याही चांगल्या समाजाचा किंवा राजकीय व्यवस्थेचा आधार असला पाहिजे

रॉल्सना उपयुक्ततावादाल पर्याय द्यायचा होता. उपयुक्ततावाद ही जेरेमी बेंथॅम आणि जेम्स मील यांनी मांडलेली विचारप्रणाली. जॉन स्टुअर्ट मीलने त्यामध्ये काही सुधारणा सुचवल्या. १९५० आणि ६० च्या दशकातील हा प्रबळ राजकीय सिद्धांत होता – सर्वाधिक लोकांचे सर्वाधिक सुख – The greatest happiness of the greatest number – सर्व लोकांचे एकूण/सरासरी हित जास्तीजास्त वाढवणे – Maximise the overall/average well being of all people.

परंतु सरासरी हित वाढवण्याच्या प्रयत्नात वंचितांच्या हिताकडे दुर्लक्ष होऊ शकते शिवाय सुखाची – आनंदाची व्याख्या आणि त्यातील गुणात्मक फरक या विषयीचा प्रश्न होताच. अर्थात हा प्रश्न जॉन स्टुअर्ट मीलने पण मांडला होता.

१७ व्या शतकानंतर युरोपात लॉकने मांडलेला उदारमतवाद सगळीकडे स्वीकारलेला विचार होता – ती व्यक्तीला महत्त्व देणारी विचारप्रणाली आहे. मी, माझे हक्क आणि माझे स्वातंत्र्य फक्त याचा विचार यामध्ये केला जातो. रॉल्सचा न्यायाचा सिद्धात हा उपयुक्ततावादाला पर्याय म्हणून मांडला जातो.

रॉल्सवर जॉन लॉक, रुसो आणि इम्यान्युअल कांट या विचारवंतांचा प्रभाव. जॉन लॉककडून त्यांनी उदारमतवाद, नैसर्गीक हक्कांचा सिद्धांत, स्वातंत्र्याचा आग्रह, लोकशाही, मर्यादीत शासन ह्या गोष्टी घेतल्या.

लॉक आणि रुसोकडून रॉल्स सामाजिक कराराची संकल्पना घेतात. सामाजिक कराराची चौकट त्यांना उपयुक्त वाटते कारण सामाजिक करारामध्ये मांडला जाणारा सर्वात महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे सदसदविवेक बुद्धी असलेली व्यक्ती ही स्वेच्छेने करार करत आहे. रॉल्स हे पूर्णपणे लोकशाहीवादी आहेत. त्यामुळे त्यांचा हा विचार स्पष्ट आहे की लोकांमध्ये न्यायाबद्दल एकवाक्यता स्वेच्छेने यायला हवी. न्यायावर आधारित नव्या राज्याची निर्मीती स्वेच्छेने असली पाहिजे.

रुसोचा माणसाच्या चांगुलपणावर विश्वास होता. रॉल्सना हा त्याचा विचार पटलेला दिसतो. तसेच रुसोचा सामुहिक ईहेचा – सगळ्यांनी मिळून सर्वांच्या हीतासाठी कार्य करणे – विचारही त्यांनी स्विकारलेला दिसतो.

रॉल्सवर कांटचा सर्वात जास्त प्रभाव. कांट हे जर्मन आदर्शवादी विचारवंत. कांटचा व्यक्तीप्रतिष्ठेचा मुद्दा रॉल्सना महत्त्वाचा वाटतो. रॉल्स dignity of the individual याला खूप महत्त्व देतात. प्रत्येक व्यक्तीची एक प्रतिष्ठा आहे आणि समाजात त्याला आदर मिळालाच पाहिजे.

व्यक्तीला हक्कासारखीच कर्तव्यांचीही जाणीव असली पाहिजे. नवी व्यवस्था उभी केल्यानंतर कायद्यांचे पालन करण्याची जबाबदारी शेवटी नागरिकांवरच असणार आहे. नैतिक तत्त्वज्ञानाचा हा मुद्दा हा रॉल्सवरील कांटचा प्रभाव दर्शवतो.

रॉल्सच्या मते न्याय म्हणजे रास्तपणा – Justice as Fairness

इथे न्यायाला उदारमतवादाची चौकट आहे.

लोकशाही महत्त्वाची

सर्वांना समान राजकीय हक्क असतील – आपले मत व्यक्त करणे, संघटन, सरकारला विरोध हे अधिकार नागरिकांना असतील.

हे हल्ली जगभार कमी होताना दिसते आहे – सत्ताधाऱ्यांकडून विरोधकांना हरतऱ्हेने संपवण्याचे प्रकार सुरु आहेत. त्यामुळे हे विचार अंमलात आणणे कठीण होत चालले आहे.

शिक्षणाची आणि व्यवसायाची समान संधी मिळणार आहे – यासाठी सरकारला विशेष प्रयत्न करावे लागतील, मोठी गुंतवणुक करावी लागेल. त्यासाठी पैसा हवा – तो करांमधून मिळतो आणि मोठ्या प्रमाणावर कर समाजातील श्रीमंत वर्गाकडून येतो. तो त्यांच्याकडचा पैसा गरिबांकडे वळवला पाहिजे – वळवणे हे हुकूमशाहीत किंवा साम्यवादात सहज शक्य आहे परंतु लोकशाही व्यवस्थेत ते कसे साध्य करणार?

मुक्त बाजारपेठ असेल.

व्यक्तीच्या व्यवसाय स्वातंत्र्याचा सन्मान

वंचित घटकांना किमान सामाजिक लाभ/सेवा प्रदान करणे

रॉल्स यांचे प्रारूप (model)

रॉल्स सामाजिक कराराची परंपरा मान्य करतात. त्यांचे प्रारूप त्यावर आधारित आहे. त्यांनी लॉक, रुसो, कांट यांची लोकशाही आणि उदारमतवादावर आधारित सामाजिक करार परंपरा पुढे विकसित केली आहे.

Original position - मूळ स्थिती

सामाजिक कराराच्या सिद्धांतामध्ये निसर्गावस्थेचा उल्लेख आहे. तो starting point आहे. त्याऐवजी रॉल्स original position इथून सुरवात करतात – हे सगळे काल्पनिक (hypothetical – गृहीत धरणे, गृहीतक) आहे. Theory building – सिद्धांत मांडणीसाठी काही गृहीतकांची गरज असते, त्यापैकीच हे एक.

मूळ स्थिती म्हणजे काय?

न्याय्य समाज निर्मीतीसाठी आपल्याला एका विशिष्ट स्थितीपासून सुरवात करावी लागेल. या परिस्थितीत स्वातंत्र्य, समानता आणि नैतिक बाबी सर्व लोकांसाठी समान असतील. ही काल्पनिक अवस्था आहे. न्यायाच्या विचारांना आधार देण्यासाठी हा प्रयोग आहे. लोक आपले प्रतिनिधी निवडतील. ते प्रतिनिधी न्यायाची तत्त्वे मांडतील आणि राज्यव्यवस्थेची रचना करतील.

मूळ स्थितीची तीन वैशिष्ट्ये आहेतः-

लोक विवेकी असतात – योग्य अयोग्य यामधील फरक त्यांना करता येतो. Man is a rational being.

लोक विचारी आहेत – त्यांना आयुष्यात काय साध्य करायचे आहे याची कल्पना आहे. People are prudent – व्यवहारी, वास्तववादी

लोक परस्परांपासून अलिप्त आहेत – करारातील पक्ष म्हणून ते एकमेकांपासून तटस्थ आहेत त्यांच्यामध्ये प्रेम किंवा मत्सर अशी कोणतीही भावना नाही. तुमचे विचार तुमच्यापाशी, माझे माझ्यापाशी हे प्रत्येकाचे धोरण आहे. People are indifferent.

अज्ञानाचा पडदा - Veil of ignorance

आपण कोण आहोत हे सगळेच विसरलेले आहेत. आणि तशा स्थितीत ते सामाजिक करार करणार आहेत. सहसा करार करणाऱ्या दोन व्यक्तींना किंवा पक्षांना एकमेकांबद्दल पूर्ण माहिती असते – उदा. धर्म, जात, आर्थिक-शैक्षणिक स्थिती, पत अशा सर्व बाबींची सांगोपांग माहिती असते. करार करताना काही गोष्टी आधीच ठरलेल्या असतात. मी तुमच्याशी व्यवहार करणार की नाही हे अगोदर ठरलेले नाही. करार करताना माझा जास्ती जास्त फायदा कसा होईल हे मी पाहणार तसेच समोरच्या पक्षाचाही तोच दृष्टोकोन असणार.

प्रत्येजण आपल्या अस्मिता आपल्या बरोबर carry करत असतो – धर्म, जात, वंश, लिंग अशा सर्व. समाजात वावरत असताना त्या अस्मितांचे आपण भांडवल करतो. काही लोकांना जवळ करतो तर काहींना दूर ठेवतो.

आपले आमदार-खासदार किंवा धोरण ठरवणारे अस्मितांच्या आधारे व्यवहार करतात, धोरण आखतात. त्यामुळे धोरण आखणीमध्ये सुद्धा १०० टक्के सगळ्यांचा विचार होईल असे नाही.

रॉल्स हे सगळ जाणतात, कारण अमेरिकेतही हीच स्थिती आहे. अमेरिकेतील welfare capitalism ते नाकारतात, आणि त्यांचा पर्याय वेगळा आहे हे ठामपणे मांडतात. अमेरिकेतील प्रचलित व्यवस्था न्यायाला धरून नाही. तिथे lobbying चालते. धोरण आखणारे आपले स्वार्थ पुढे करत आहेत. अशा स्थितीत आहेरे वर्गाचे जास्त भले होत असते आणि नाहीरे वर्ग मागे पडत जातात.

गृहीत धरलेल्या मूळ अवस्थेमध्ये तशी स्थिती नाही कारण कोणालाच कोणाबद्दलही आणि अगदी आपल्या बद्दलही काही माहिती नाही. सगळ्यांनी अज्ञानाचा पडदा डोळ्यापुढे ओढून घेतला आहे. त्यामुळे मूळ

स्थितीमध्ये न्यायाच्या तत्वांची निःपक्षपाती निवड करायची असेल तर प्रत्येकाने आपली भूमिका विसरणे गरजेचे आहे, अस्मिचा सोडून देणे गरजेचे आहे – म्हणजेच प्रत्येकाच्या चेहऱ्यावर एक अज्ञानाचा पडदा असेल. मी पुरुष आहे की स्त्री हेसुद्धा मला माहित नाही. मी गरीब आहे की श्रीमंत मला माहित नाही. कृष्णवर्णीय आहे की गोरा हे माहिती नाही. मला माझ्याबद्दल कुठलीच गोष्ट माहिती नाही. यालाच अज्ञानाचा पडदा म्हणतात. सर्वांनी समानतेच्या तत्त्वावर एकत्र यावे यासाठी हा अज्ञानाचा पडदा तयार करण्यात आला आहे.

जेव्हा अशा अवस्थेत न्यायाची तत्त्वे ठरवली जातील त्यावेळी प्रत्येक जण हाच विचार करेल की जेव्हा अज्ञानाचा पडदा दूर होईल तेव्हा मी गरीबातला गरीब निघालो तरी ती तत्त्वे माझ्यासाठी न्याय्य ठरतील. याचा सरळ साधा अर्थ असा की न्याय प्रस्थापित करण्याच्या प्रक्रियेत असणारी माणसे जोपर्यंत पूर्णपणे निःपक्षपाती असणार नाहीत तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने न्याय प्रस्थापित करणे अत्यंत अवघड आहे. अज्ञानाचा पडदा गरजेचा आहे कारण आपण अस्मितांच्या सह न्यायाची तत्त्वे ठरवण्यासाठी बसलो तर खरा न्याय होईल याची खात्री नाही.

न्यायाची दोन तत्त्वे - Two principles of justice

एकदा अशा निःपक्षपाती स्थितीमध्ये गेल्यानंतर माणसे न्यायाच्या दोन तत्त्वांची निवड करतील.

पहिलेतत्त्व - प्रत्येक व्यक्तीला अधिकतम मूलभूत स्वातंत्र्य मिळण्याचा मूलभूतह क्क आहे.

All people will have all basic freedoms. अर्थात स्वातंत्र्याची ही संकल्पना इतरांच्या स्वातंत्र्याच्या कल्पनेशी सुसंगत असणार आहे. म्हणजे दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्यावर गदा आणणारी असणार नाही.

विचारांचे स्वातंत्र्य – विवेकाचे स्वातंत्र्य – रेनेसाँस मधील महत्त्वाची संकल्पना – I think and therefore I am. माणूस म्हणून जन्माला आल्यामुळे प्रत्येक माणसाला हे मिळायला हवे. कोणताही धर्म स्वीकारा किंवा कुठलाही धर्म स्वीकारू नका. प्रत्येकाला जे वाटते ते विविध मार्गांनी व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य. हा खूप मोठा अधिकार आहे. प्रत्यक्ष उदाहरणे बघितली तरच याचा अर्थ लक्षात येईल.
संघटना स्वातंत्र्य– Freedom of association – समविचारी व्यक्तींबरोबर एकत्र येऊन काही विचारांची देवाण-घेवाण करणे, प्रश्न विचारणे-उपस्थित करणे शक्य असेल. त्यामुळे मी माणूस म्हणून अजून चांगल्या पद्धतीने घडू शकेन.
राजकीय स्वातंत्र्य-मतादानाचा हक्क, राजकीय प्रक्रियांमध्ये सहभागी होण्याचे स्वातंत्र्य
वैयक्तिक स्वातंत्र्य– As a person I should get the freedom to grow – व्यक्ती म्हणून स्वतःचा विकास करण्याचे स्वातंत्र्य
व्यवसाय स्वातंत्र्य– मला हवा तो व्यवसाय, हवे ते करियर करण्याचे स्वातंत्र्य
कायद्याचे राज्य – मनमानी अटकेपासून स्वातंत्र्य– Rule of Law – freedom from arbitrary arrest. मी भीतीखाली राहीलो तर समाजात माझा वावर पूर्णपणे माझ्या मनुष्यत्वाला धरून होणार नाही. माझे व्यक्तीमत्व विकसित करायला मला वाव मिळणार नाही. कायद्याच्या राज्यामध्ये मला कुठल्याही प्रकारची भीती नसावी.
यापैकी कोणतेही स्वातंत्र्य अनिर्बंध नाही. स्वातंत्र्य हे केवळ स्वातंत्र्याच्या फायद्यासाठी प्रतिबंधीत केले जाऊ शकते. आपल्या राज्यघटनेतही अशाच प्रकारची रचना आहे. उदा. मोठ्या शहरांमध्ये काही मुले रात्री दोन वाजता मोठा आवाज करत मोटारसायकल चालवत असतात. ते असा दावा करतील की त्यांना स्वातंत्र्य आहे. पण इतर सामान्य माणसे असे म्हणू शकतात की रात्री शांतपणे झोपण्याचे आमचे स्वातंत्र्य तुमच्या वागण्यामुळे बाधीत होत आहे, त्यावर गदा येते आहे. त्यामुळे मोटारसायकल स्वारांच्या स्वातंत्र्यावर गदा आणावी लागली तरी ते रास्त असणार आहे. कारण इतर बहुसंख्य लोकांच्या स्वातंत्र्याला ते फायदेशीर होणार आहे.

दुसरेतत्त्व - विषमतेचे तत्त्व - Difference principle

सामाजिक आणि आर्थिक विषमतांची व्यवस्था केली पाहिजे

या विषमतेमुळे समाजातील उपेक्षित स्तरावरील लोकांचा फायदा झाला पाहिजे. तर त्याप्रकारची विषमता स्वीकारली जाईल अन्यथा नाही. श्रीमंत आणि गरीबांमध्ये प्रचंड दरी आहे – हे अजिबात योग्य नाही. ते कमी करण्यासाठी सरकारने काही धोरणे आखली आणि त्यामुळे काही विषमता निर्माण होत असेल तर ते योग्य आहे. Maximin rule – Maximum benefits go to those who are at the lowest level. सर्वाधिक फायदे सर्वात खालच्या पातळीवर असलेल्या लोकांना मिळाले पाहिजेत.

मुळात असमानता कशामुळे आहे? आपण एका वर्गामध्ये जन्म घेतो. ते कोणाच्याच हाती नाही. परंतु जे श्रीमंत घराच जन्म घेतात त्यांना पुढे आयुष्यभर त्याचा फायदा मिळत राहतो आणि जे गरीब घरात जन्म घेतात त्यांना त्याचा तोटा कायम सहन करावा लागतो. गरीब कुटुंबात जन्मल्यामुळे काही संधी ज्या मिळायला हव्या होत्या त्या मिळू शकलेल्या नाहीत. खूप प्रयत्न करूनही अशा माणसांना आपल्या वर्गाची मर्यादा पार करता येत नाही. याला जबाबदार कोण? (यावर काही लोक कर्म सिद्धांत मांडतील – प्रत्येक माणूस आपल्या कर्माची फळे भोगतो.)

समाजातील सर्व माणसांकडे काही गुण आहेत. समाजाने या सर्व लोकांना एकत्रित आणून त्यांच्यामध्ये असलेल्या गुणांचा फायदा करून घेतला पाहिजे – reciprocity – देवाणघेवाण, परस्पर सहकार्य – एकमेकांच्या गुणांचा फायदा एकमेकांना झाला पाहिजे.

Distributive justice – वितरणात्मक न्याय – We have to distribute the goods – What are the goods? – Freedom, Wealth, Opportunities, Status – संपत्तीचे न्याय्य वितरण झाले पाहिजे – स्वातंत्र्य, संपत्ती, संधी, दर्जा या सगळ्या गोष्टींचा समावेश या संपत्तीच्या संकल्पनेमध्ये होतो.

अशी विषमता ज्या अधिकारपदांमुळे किंवा सामाजिक स्थानामुळे होत असेल ती अधिकारपदे वा सामाजिक दर्जा मिळवण्याच्या संधी सर्वांना समानतेने उपलब्ध असल्या पाहिजेत (MPSC-UPSC exams) FEO – Fair equality of opportunity – समान संधीचे तत्त्व.

समान संधी का द्यावी?

प्रत्येकाला समान संधी मिळायलाच हवी आहे कारण – त्यामुळेच प्रत्येक माणूस आपला स्वाभिमान जपू शकतो. प्रत्येकाचा स्वाभिमान जपला जाईल तेव्हाच तो समाजाचा एक चांगला आधार बनू शकतो आणि सगळे लोक एकजुटीने राहू शकतील. जर एखाद्याला समान संधी दिली नाही तर समान नागरिक म्हणून आपण त्यांचा सन्मान नाकारत आहोत.

अशी समान संधी कशी मिळू शकेल? त्याचे मार्ग कोणते ?

इच्छित सामाजिक-राजकीय पदांवर प्रवेशावरील निर्बंध नसावेत.

शिक्षणामध्ये सर्वांना समान संधी मिळावी.

रॉल्स चे विषमतेचे तत्त्व अत्यंत मूलगामी परिवर्तन घडवून आणणारे तत्त्व आहे – अत्यंत पुरोगामी – वंचितांच्या उत्थानासाठी गरजेचा प्रक्रियात्मक उपाय. हा उपाय सुचवताना रॉल्स उपयुक्ततावादावर टीका करतात. Greatest happiness of the greatest number या मध्ये काही जणांचा समावेश होत नाही. वंचित मागेच राहतात.

महात्मा गांधींनी याला अंत्योदयाचा पर्याय दिला होता.

The following is Gandhi ji's Talisman:

Recall the face of the poorest and the weakest man [woman] whom you may have seen, and ask yourself, if the step you contemplate is going to be of any use to him [her]. Will he [she] gain anything by it?

महात्मा गांधीजींचे सूत्र:

तुम्ही पाहिलेल्या सर्वांत गरीब आणि दुर्बल व्यक्तीचे [स्त्री किंवा पुरुष] स्मरण करा आणि स्वतःला विचारा, तुम्ही उचलत असलेले पाऊल त्या व्यक्तीस काही उपयोगी ठरेल का? त्या व्यक्तीस त्यातून काही लाभ होईल का?

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीही सामाजिक न्यायाबद्दल एक वेगळी मांडणी केलेलीच होती, So we are blessed. पण पाश्चिमात्य देशात उदारमतवाद, व्यक्तीवाद या चौकटीत सार्वजनिक धोरणे अंमलात आणली गेली. Trickle down effect – संपन्नता खालच्या स्तरापर्यंत आपोआप झिरपत जाईल – होईल असा त्यांचा विश्वास होता. रॉल्सना हे मान्य नाही. झिरपण आत्तापर्यंत झालेल नाही, ते होणारही नाही. विचारपूर्वक काही हस्तक्षेप सरकारला करावे लागतील. या हस्तक्षेपामुळेच समाजातील वंचितांपर्यंत प्रगतीचे फायदे पोहचवता येणार आहेत.

Actualisation of principles – तत्त्वे प्रत्यक्षात आणण्याचे मार्ग

न्यायाची संकल्पना वास्तवात आणण्यासाठी रॉल्सनी एक चौकट मांडलेली आहे. चार टप्प्यात न्यायाची संकल्पना वास्तवात आणता येईल.

संविधानाची निर्मीती– या टप्प्यावर अज्ञानाचा पडदा थोडा दूर केला जाईल. अज्ञानाचा पडदा चौथ्या टप्प्यावर पूर्णपणे दूर केला जाईल. घटनात्मक लोकशाही आणायची आहे.

संस्थांची निर्मीती – कायदेमंडळ, कार्याकारीमंडळ, न्यायमंडळ, आर्थिक संस्था – रॉल्स भांडवलशाही आणि साम्यवाद दोन्ही व्यवस्था नाकारतात. Property owning democracy चा पर्याय ते देतात. या टप्प्यावरही अज्ञानाचा पडदा असणारच.

कायदेमंडळ – विषमतेच्या तत्त्वाच्या आधारे कायदे बनवले जातील.

अंमलबजावणी – नागरिकांची कर्तव्ये आणि नागरिकांवरील बंधने – या टप्प्यावर अज्ञानाचा पडदा दूर होईल.

राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्था कोणत्या प्रकारची असेल?

सांविधानिक लोकशाही – Constitutional democracy – न्यायाच्या तत्त्वांवर आधारित सुसंघटीत समाज – Well ordered society – ही एक औपचारिक संकल्पना आहे. या समाजातील नियम लोक स्वेच्छेने पाळतील कारण त्यांनी स्वतःच ते बनवलेले आहेत. ते निःपक्षपातीपणे बनवलेले आहेत. त्यामुळे ते सर्वांच्या हिताचे असणार. न्यायाबद्दल नागरिकांमध्ये सहमती असणार आहे.

आर्थिक व्यवस्था

Property owning democracy – संपत्तीची मालकी असलेली लोकशाही

उत्पादनाच्या साधनांची मालकी अनेकांकडे – रॉल्स खाजगी मालमत्तेच्या विरोधी नाही. भांडवलशाहीमध्ये भांडवलदार वर्गाकडे उत्पादन साधनांची मालकी असते. कामगार वर्ग आणि इतर या साधनांपासून वंचित राहतात. रॉल्स यांचा प्रयत्न न्यायाच्या तत्त्वाचा शक्य तितका अधिक प्रसार करणे आणि अगदी शेवटच्या व्यक्तीपर्यंत न्याय पोहचवणे हा आहे. उत्पादनाच्या साधनांची मालकी वंचितांपर्यंत पोचली पाहिजे असे त्यांचे मत आहे.

उत्पन्न आणि संपत्तीची असमानता कमीत कमी

संधीची समानता

न्याय्य राजकीय स्वातंत्र्य

सार्वत्रिक शिक्षण आणि सार्वत्रिक आरोग्य सेवा

Political Liberalism – राजकीय उदारमतवाद – १९९३ चे पुस्तक

A theory of justice मध्ये न्यायासंबंधी मांडलेले विचार हे आदर्शवादी होते हे रॉल्स या पुस्तकात मान्य करतात. जनतेमध्ये १०० टक्के सहमती होईल की नाही यांची त्यांना खात्री वाटत नाही. Democratic societies are plural societies – लोकशाही समाज हे बहुसत्ताक असतात. धर्म, जात, भाषा, प्रांत या मुद्दयांवरून मतभेद अशा समाजांमध्ये असणार आहेत. ते वाजवी असू शकतात. परंतु असे मतभेद असले तरी एक overlapping consensus निर्माण होऊ शकतो. Overlapping consensus म्हणजे काय – वेगवेगळ्या भूमिका आणि अस्मिता असतानाही विवेकी नागरिक – Reasonable citizens – न्यायाची एक संकल्पना निर्माण करू शकतील. मतभेदांच्या पलिकडे जाऊन न्यायाच्या काही किमान तत्त्वांबद्दल आपले एकमत होऊ शकते.

Law of peoples – तिसरे पुस्तक

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या संदर्भातील पुस्तक

थेअरी ऑफ जस्टीस वरील टिका

रॉल्स चा सिद्धांत पाश्चिमात्य जग डोळ्यापुढे ठेऊन मांडला आहे ही मुख्य टिका त्यांच्या पुस्तकावर आणि सिद्धांतावर होते.

जॉन रॉल्स यांची वितरणात्मक न्यायाची संकल्पना (short note)

रॉल्स यांची वितरणात्मक न्याय (Distributive Justice) संकल्पना **"न्यायसंगतता म्हणजेच न्याय" (Justice as Fairness)** या त्यांच्या सिद्धांताचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. या संकल्पनेत त्यांनी समाजातील संसाधनांचे आणि संधींचे वितरण न्यायसंगत आणि नैतिक पद्धतीने कसे करावे यावर भर दिला आहे.

रॉल्स यांची वितरणात्मक न्यायाची तत्त्वे:

1. समान स्वातंत्र्य तत्त्व **(Equal Liberty Principle):**
    - प्रत्येक व्यक्तीला मूलभूत हक्क आणि स्वातंत्र्य समान प्रमाणात दिले पाहिजे.
    - उदा.: बोलण्याचे स्वातंत्र्य, मताधिकार, धार्मिक स्वातंत्र्य, आणि कायद्यापुढे समानता ही प्रत्येकाला समानपणे लागू व्हायला हवीत.

2. डिफरन्स तत्त्व **(Difference Principle):**
    - आर्थिक आणि सामाजिक असमानता अनुमत आहे, परंतु ती फक्त तेव्हाच योग्य ठरेल जेव्हा ती वंचित गटांच्या फायद्यासाठी असेल.
    - उदा.: जर काही व्यक्ती अतिशय श्रीमंत होतील, परंतु त्यांच्या संपत्तीमुळे वंचित वर्गांना चांगले रोजगार किंवा सामाजिक सुविधा उपलब्ध होतील, तर अशा असमानतेला न्याय्य मानले जाईल.
3. समान संधीचे तत्त्व **(Fair Equality of Opportunity):**
    - प्रत्येक व्यक्तीस त्यांच्या कौशल्यांनुसार प्रगती करण्यासाठी समान संधी मिळायला हवीत.
    - उदा.: एक गरीब मुलगा आणि एक श्रीमंत मुलगा, दोघांनाही एकसमान शिक्षण आणि स्पर्धा करण्यासाठी समान सुविधा उपलब्ध करून देणे.

रॉल्स यांच्या संकल्पनेची उदाहरणे:

1. शिक्षणाचा अधिकार:
    - जर समाजाने सर्वांना समान शिक्षणाची संधी दिली, जसे की सार्वजनिक शाळा आणि शिष्यवृत्ती योजना वंचित गटांसाठी लागू केल्या, तर हे वितरणात्मक न्यायाचे उदाहरण ठरेल.
2. कररचना:
    - रॉल्सच्या डिफरन्स तत्त्वानुसार, जास्त उत्पन्न असणाऱ्या लोकांकडून जास्त कर आकारला जातो आणि तो निधी गरिबांच्या कल्याणासाठी वापरला जातो. उदा.: गरीबांसाठी आरोग्यसेवा, अन्नधान्य योजनेचा वापर.
3. सामाजिक सुरक्षा:
    - वृद्धापकाळ पेंशन, बेरोजगारी भत्ता, आणि इतर सामाजिक योजना डिफरन्स तत्त्वाशी सुसंगत आहेत कारण त्या वंचित गटांना फायदा पोहोचवतात.
4. अस्पृश्यता निर्मूलन:
    - भारतात जातीय असमानता कमी करण्यासाठी लागू केलेल्या आरक्षण धोरणे ही वितरणात्मक न्यायाची एक झलक आहेत, जिथे वंचित गटांना संधी आणि संसाधने पुरवली जातात.

महत्त्व:

रॉल्स यांच्या न्यायाच्या या संकल्पनेने लोकशाही व्यवस्थेत वंचित गटांना सक्षम बनवण्याचा मार्ग सुचवला. त्यांनी असमानतेला पूर्णपणे नाकारणे आवश्यक मानले नाही, तर ती वंचितांच्या भल्यासाठी कशी उपयोगात आणता येईल यावर भर दिला. त्यांच्या या विचारांचा आजच्या सामाजिक आणि आर्थिक धोरणांवरही मोठा प्रभाव दिसतो.

कार्ल मार्क्स

कार्ल मार्क्स**:** संपूर्ण चरित्र **(**थोडक्यात**)**

पूर्ण नाव: कार्ल हेन्रिच मार्क्स
जन्म: 5 मे 1818, ट्रिअर, प्रशिया (आत्ताचा जर्मनी)
मृत्यू: 14 मार्च 1883, लंडन, इंग्लंड

बालपण आणि शिक्षण

- मार्क्स एका सुशिक्षित यहूदी कुटुंबात जन्मले. त्यांचे वडील हेइन्रिच मार्क्स वकील होते, तर आई हेन्रिएट्टा ही गृहिणी होती.
- 1835 मध्ये त्यांनी बॉन विद्यापीठात कायद्याचे शिक्षण सुरू केले, नंतर बर्लिन विद्यापीठात जाणून तत्वज्ञान व इतिहासाचा अभ्यास केला.
- त्यांनी हेगेल यांच्या तत्त्वज्ञानाचा सखोल अभ्यास केला, पण नंतर त्याच्यावर टीका केली.

व्यवसाय आणि राजकीय जीवन

- मार्क्स यांनी पत्रकारितेत सुरुवात केली आणि **"**राइनिश झाइटुंग**" (Rheinische Zeitung)** या वृत्तपत्रासाठी काम केले, पण त्यांच्या लेखनामुळे वृत्तपत्र बंद करण्यात आले.
- त्यांनी **1843** मध्ये **"**डॉयच**-**फ्रांझोजिश यारबुशर**"** या नियतकालिकात लेख लिहिले, जे त्यांचे राजकीय विचार मांडण्यासाठी प्रभावी ठरले.
- पॅरिसमध्ये, त्यांची मैत्री फ्रेडरिक एंगल्स यांच्याशी झाली, ज्यांनी त्यांच्या आयुष्यभर त्यांना वैचारिक व आर्थिक मदत केली.

महत्त्वाचे सिद्धांत आणि लेखन

- मार्क्स यांनी समाजाच्या आर्थिक आणि सामाजिक रचनेचा अभ्यास केला व ऐतिहासिक भौतिकवाद (Historical Materialism) ही संकल्पना मांडली.
- त्यांच्या मते, समाजाच्या वर्गीय संघर्षामुळेच ऐतिहासिक बदल घडतात.
- प्रमुख ग्रंथ:
    1. **"**कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो**" (1848) -** एंगल्ससोबत लिहिलेले, ज्यात वर्गीय संघर्ष आणि कम्युनिझमची मूलतत्त्वे मांडली आहेत.
    2. **"**दास कॅपिटल**" (1867) -** ज्यात भांडवलशाहीची समजूत व त्यातील दोष स्पष्ट करण्यात आले आहेत.

वैयक्तिक जीवन

- मार्क्स यांनी जेन फॉन वेस्टफेलन यांच्याशी लग्न केले, जिच्याशी त्यांचे प्रेम किशोरवयापासून होते.
- त्यांना सात मुले झाली, पण त्यातील चार मुले अल्पवयातच निधन पावली.

- त्यांचे आयुष्य अनेकदा आर्थिक चणचणीत गेले, परंतु एंगल्स यांच्या मदतीने त्यांनी लिखाण सुरू ठेवले.

मृत्यू व वारसा

- मार्क्स यांचे निधन 1883 मध्ये लंडन येथे झाले, तेथेच त्यांना पुरण्यात आले.
- मार्क्स यांच्या विचारांनी पुढे साम्यवाद **(Communism)** आणि समाजवादी चळवळींना प्रेरणा दिली.
- त्यांची तत्त्वे आजही आंतरराष्ट्रीय राजकारण**,** अर्थशास्त्र आणि समाजशास्त्रात महत्त्वाची मानली जातात.

कार्ल मार्क्स हे एक तत्त्वज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ आणि क्रांतिकारी विचारवंत होते. त्यांच्या विचारांनी आधुनिक युगात कामगार चळवळींना बळ दिले आणि भांडवलशाहीचा तीव्र विरोध केला. "मार्क्सवाद" हा संज्ञा त्यांच्या विचारधारेचे प्रतीक बनला.

अनेकदा हद्दपार व्हावे लागले

कार्ल मार्क्स यांना त्यांच्या क्रांतिकारी विचारांमुळे आणि भांडवलशाहीच्या विरोधातील लेखनामुळे जर्मनीसह अनेक देशांतून हद्दपार करण्यात आले होते. त्याविषयी थोडक्यात माहिती खालीलप्रमाणे आहे:

जर्मनीतून हद्दपार **(1843)**

- मार्क्स यांनी त्यांच्या पत्रकारितेच्या सुरुवातीच्या काळात **"**राइनिश झाइटुंग**"** या वृत्तपत्रासाठी लेखन केले, ज्यामध्ये त्यांनी प्रशियन राजशाही, चर्च, आणि सामंती समाजव्यवस्थेवर तीव्र टीका केली.
- त्यांची लेखणी सरकारला धोकादायक वाटल्याने 1843 मध्ये हे वृत्तपत्र बंद करण्यात आले.
- त्यानंतर मार्क्स यांनी जर्मनी सोडून पॅरिस येथे स्थलांतर केले.

पॅरिसमधून हद्दपार **(1845)**

- पॅरिसमध्ये मार्क्स यांनी समाजवाद आणि कम्युनिझमच्या विचारांना अधिक तीव्रतेने पुढे नेले.
- त्यांनी फ्रेडरिक एंगल्ससोबत **"**पवित्र कुटुंब**"** (The Holy Family) आणि अन्य लेखन केले, ज्यामुळे फ्रेंच सरकारच्या नजरेत ते धोकादायक ठरले.
- 1845 मध्ये, प्रशियन सरकारच्या दबावामुळे फ्रेंच सरकारने त्यांना पॅरिसमधून हद्दपार केले.
- यानंतर ते ब्रुसेल्स**,** बेल्जियम येथे गेले.

ब्रुसेल्समधून हद्दपार **(1848)**

- बेल्जियममध्ये मार्क्स आणि एंगल्स यांनी कम्युनिस्ट लीग (Communist League) मध्ये सक्रिय काम केले आणि 1848 मध्ये **"**कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो**"** प्रसिद्ध केले.
- **1848** च्या युरोपातील क्रांतीच्या लाटेमुळे मार्क्सच्या क्रांतिकारी कार्यांवर अधिक लक्ष वेधले गेले.

- बेल्जियम सरकारने त्यांना देश सोडण्याचा आदेश दिला.

जर्मनीतून पुन्हा हद्दपार (1849)

- 1848 च्या क्रांतीदरम्यान, मार्क्स जर्मनीत परत आले आणि **"न्यू राइनिश झाइटुंग"** ही पत्रिका काढली.
- मात्र, त्यांच्या लेखनामुळे पुन्हा एकदा सरकारने त्यांच्यावर दबाव आणला आणि 1849 मध्ये त्यांना जर्मनीतून हद्दपार केले.

लंडनमधील निर्वासित जीवन (1849-1883)

- अखेर मार्क्स लंडनला गेले आणि उर्वरित आयुष्य तिथेच व्यतीत केले.
- लंडनमध्ये त्यांनी **"दास कॅपिटल"** लिहिले आणि आपल्या विचारांचा प्रचार सुरू ठेवला.
- ब्रिटिश सरकारने त्यांना हद्दपार केले नाही, पण ते सतत आर्थिक अडचणीत आणि राजकीय छळाखाली राहिले.

कार्ल मार्क्सचे सामाजिक न्यायासंबंधीचे विचार

कार्ल मार्क्स आणि सामाजिक न्यायाविषयीचे विचार
कार्ल मार्क्स हे सामाजिक न्यायाविषयीचे एक क्रांतिकारी विचारवंत मानले जातात. त्यांनी भांडवलशाही व्यवस्थेचे मूलगामी विश्लेषण केले आणि समाजात समानता**,** शोषणमुक्ती**,** आणि वर्गहीन समाजरचनेचा आदर्श मांडला. त्यांच्या सामाजिक न्यायविषयक विचारांचे मर्म वर्गीय संघर्ष **(Class Struggle)**, आर्थिक विषमता **(Economic Inequality)**, आणि श्रमिकांचे शोषण **(Exploitation of Labour)** या संकल्पनांमध्ये सापडते.

मार्क्सचे सामाजिक न्यायाविषयीचे मुख्य विचार

1. वर्गीय संघर्ष आणि सामाजिक न्याय

- मार्क्स यांच्या मते, समाजाचे प्रमुख विभाजन हे आर्थिक वर्गांमध्ये आहे:
  - भांडवलदार **(Bourgeoisie):** उत्पादनाचे साधन मालक.
  - कामगार वर्ग **(Proletariat):** श्रम विकून उपजीविका करणारे.
- भांडवलदार वर्ग कामगारांचे शोषण करतो, कारण नफ्याचा मोठा हिस्सा कामगारांना न देता स्वतःकडे ठेवतो.
- मार्क्स यांच्या मते, खऱ्या सामाजिक न्यायासाठी वर्गीय संघर्ष (Class Struggle) अपरिहार्य आहे, जो समाजात वर्गविहीन स्थिती निर्माण करेल.

---

2. श्रमिकांचे शोषण आणि मूल्य सिद्धांत **(Labour Theory of Value)**

- मार्क्स यांनी श्रमाच्या माध्यमातून मूल्यनिर्मितीचा सिद्धांत मांडला.
- त्यांचे मत होते की, कामगार उत्पादन प्रक्रियेत मूल्य निर्माण करतात, पण भांडवलदार ते मूल्य लुटून नफा घेतात.
- सामाजिक न्याय म्हणजे कामगारांना त्यांच्या श्रमाचे संपूर्ण फळ मिळणे.

---

3. समता **(Equality)**

- मार्क्स यांच्या न्यायव्यवस्थेचा पाया आर्थिक समता होता.
- त्यांनी सांगितले की भांडवलशाही व्यवस्थेमुळे आर्थिक विषमता वाढते, जी सामाजिक अन्यायाला कारणीभूत ठरते.
- सामाजिक न्यायासाठी उत्पादनाचे साधन (उदा. जमीन, कारखाने, भांडवल) सर्वसामान्य लोकांच्या मालकीत असायला हवे.

---

4. वर्गविहीन समाजाचा आदर्श **(Classless Society)**

- मार्क्स यांच्या मते, सामाजिक न्याय प्राप्त होण्यासाठी वर्गविहीन समाजाची स्थापना आवश्यक आहे.
- वर्गीय व्यवस्थेचा नाश होऊन, सर्वांचा सहभाग असलेली उत्पादकता व समानतेवर आधारित समाजरचना म्हणजेच खरा न्याय होय.

---

5. भांडवलशाही व्यवस्थेचा विरोध

- मार्क्स यांच्या मते, भांडवलशाही ही एक अन्यायी व्यवस्था आहे, जी आर्थिक व सामाजिक विषमता निर्माण करते.
- त्यांनी क्रांतीच्या माध्यमातून भांडवलशाही उलथून टाकून साम्यवादी समाजाच्या स्थापनेचा प्रस्ताव मांडला.

---

6. सामाजिक न्याय आणि कम्युनिझम **(Communism)**

- सामाजिक न्यायाची सर्वोत्तम रूपरेषा म्हणजे कम्युनिस्ट समाज:
  - **"प्रत्येकाकडून त्याच्या क्षमतेनुसार, आणि प्रत्येकाला त्याच्या गरजेनुसार"** (From each according to his ability, to each according to his needs).
- यात आर्थिक आणि सामाजिक समानता असेल, आणि कोणत्याही वर्गाचा विशेषाधिकार नसेल.

मार्क्सच्या सामाजिक न्यायाच्या विचारांची आधुनिक सुसंगती

1. कामगार हक्क**:**
   - मार्क्सचे विचार आजही कामगार हक्क चळवळी, युनियन संघटना, आणि शोषणविरोधी कायद्यांमध्ये प्रतिबिंबित होतात.

2. आर्थिक समता:
    ○ प्रगत कर प्रणाली, सामाजिक सुरक्षा, आणि कल्याणकारी राज्यसंस्था या साऱ्या संकल्पना मार्क्सच्या न्यायविषयक विचारांशी संबंधित आहेत.
3. भांडवलशाहीवरील टीका:
    ○ मार्क्स यांनी भांडवलशाहीच्या आर्थिक विषमतेवर केलेली टीका आजच्या जागतिक आर्थिक व्यवस्थेतही महत्त्वाची ठरते, विशेषतः वाढत्या संपत्तीच्या विषमतेच्या पार्श्वभूमीवर.

कार्ल मार्क्स यांचे सामाजिक न्यायाविषयीचे विचार समाजातील विषमता, शोषण, आणि अन्यायाला संपवून समताधारित व्यवस्था उभी करण्याचा मार्ग दाखवतात. त्यांनी भांडवलशाही व्यवस्थेतील दोष दाखवून एक क्रांतिकारी विचारसरणी निर्माण केली, जी कामगार वर्गाच्या मुक्तीसाठी मार्गदर्शक ठरली. त्यांच्या विचारांची सुसंगती आजही अनेक राजकीय, आर्थिक, आणि सामाजिक चळवळींमध्ये पाहायला मिळते.

कार्ल मार्क्सचे भांडवलवाद, क्रांती, समाजवाद, आणि साम्यवादविषयक विचार

कार्ल मार्क्स हे आधुनिक राज्यशास्त्र आणि अर्थशास्त्र यामधील महत्त्वाचे विचारवंत मानले जातात. त्यांच्या विचारांनी जगभरातील सामाजिक, आर्थिक, आणि राजकीय बदलांना मोठा आधार दिला. मार्क्सने भांडवलवाद, क्रांती, समाजवाद आणि साम्यवाद या विषयांवर सखोल विचार व्यक्त केले. त्यांचे विचार थोडक्यात पुढीलप्रमाणे मांडता येतील:

१. भांडवलवाद **(Capitalism):**

मार्क्सच्या मते, भांडवलवाद ही अशी आर्थिक व्यवस्था आहे जिथे उत्पादनाची साधने (उदा. कारखाने, जमिनी, यंत्रसामग्री) खासगी मालकीची असतात आणि श्रमवर्ग (proletariat) भांडवलदार वर्गासाठी (bourgeoisie) काम करतो.

- भांडवलवादाच्या तत्त्वानुसार, भांडवलदार वर्गाचा उद्देश नफा मिळवणे असतो, ज्यामुळे कामगारवर्गाचा शोषण होतो.
- कामगाराला त्याच्या श्रमाचे पूर्ण मूल्य मिळत नाही, कारण भांडवलदार नफा मिळवण्यासाठी त्याच्या श्रमाची एक भाग काढून घेतो. यालाच मार्क्सने **"उत्पन्नाचे शोषण"** (Surplus Value) म्हटले आहे.
- भांडवलवाद स्वतःच्या अंतर्गत विरोधाभासांमुळे टिकू शकत नाही.

२. क्रांती **(Revolution):**

- मार्क्सच्या मते, भांडवलवादाचे अंतर्गत विरोधाभास (उदा. वर्गसंघर्ष) शेवटी कामगार वर्गाच्या उठावाला कारणीभूत ठरतात.
- वर्गसंघर्ष (Class Struggle) हे मार्क्सच्या तत्त्वज्ञानाचे मध्यवर्ती तत्त्व आहे. कामगार वर्ग आणि भांडवलदार वर्ग यांच्यातील संघर्ष अपरिहार्य आहे.
- मार्क्सच्या मते, श्रमिक वर्ग जेव्हा संघटित होऊन आपले हक्क मागतो, तेव्हा तो भांडवलवादी व्यवस्थेच्या विरोधात क्रांती करतो.
- क्रांतीच्या माध्यमातून कामगार वर्ग राजकीय आणि आर्थिक शक्ती हस्तगत करतो.

३. समाजवाद **(Socialism):**

- क्रांतीनंतरच्या टप्प्यात समाजवाद येतो. समाजवाद ही अशी व्यवस्था आहे जिथे उत्पादनाची साधने राज्याच्या किंवा सामूहिक समाजाच्या मालकीची असतात.
- नफ्याऐवजी लोकांच्या गरजा पूर्ण करण्यावर भर दिला जातो.
- **"**प्रत्येकाला त्याच्या कामानुसार**"** हा समाजवादाचा मूलमंत्र आहे.
- समाजवादाच्या काळात वर्गभेद हळूहळू नष्ट होतात, कारण संपत्तीचे समान वितरण केले जाते.

४. साम्यवाद **(Communism):**

- साम्यवाद ही अंतिम अवस्था आहे, जिथे वर्ग, राज्य आणि भांडवल यांचा पूर्णत: अंत होतो.
- उत्पादनाची साधने सार्वजनिक मालकीची होतात, आणि **"**प्रत्येकाला त्याच्या गरजेप्रमाणे**"** (From each according to his ability, to each according to his need) या तत्वानुसार समाजाची रचना केली जाते.
- मार्क्सच्या मते, साम्यवादात लोक पूर्ण स्वातंत्र्यासह एकत्र राहू शकतात आणि शोषणविरहित व्यवस्था तयार होऊ शकते.

भांडवलवादावरील टीका**:**

१. भांडवलवादामुळे आर्थिक विषमता वाढते. २. भांडवलदार वर्गाला संपत्ती मिळवण्याचा अधिकार असतो, तर कामगार वर्गाची स्थिती दयनीय राहते. ३. भांडवलवादाला नैतिक आधार नाही, कारण तो श्रमिकांचे शोषण करून त्यांची मेहनत नफ्यात रूपांतरित करतो. ४. भांडवलवाद सतत संकटांना जन्म देतो, उदा. आर्थिक मंदी, बेरोजगारी.

मार्क्सच्या विचारांचा परिणाम**:**

- मार्क्सच्या विचारांवर आधारित अनेक चळवळींनी १९व्या आणि २०व्या शतकात जगभरात मोठे सामाजिक-आर्थिक बदल घडवले, जसे की रशियन क्रांती (१९१७) आणि चीनमधील साम्यवादी चळवळ.
- त्यांच्या तत्त्वज्ञानावर आधारित मार्क्सवाद (Marxism) हा राजकीय विचारप्रवाह विकसित झाला.

मार्क्सच्या मते, मानवजातीचा विकास हा आर्थिक व्यवस्थेच्या बदलांवर अवलंबून आहे. त्यांनी भांडवलवादाचा सखोल अभ्यास करून त्याचे दोष समजावून दिले आणि श्रमिक वर्गासाठी एक आदर्श भविष्याचा मार्ग दाखवला. साम्यवादाचे स्वप्न ही शेवटी सर्व प्रकारच्या शोषणमुक्त समाजाची उभारणी होती. तथापि, त्यांच्या विचारांचा अंमल विविध देशांमध्ये भिन्न परिणाम दाखवतो, कारण सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थिती वेगवेगळी होती.

कार्ल मार्क्सच्या मते ऐतिहासिक भौतिकवाद म्हणजे काय?

ऐतिहासिक भौतिकवाद (Historical Materialism) हा कार्ल मार्क्सच्या विचारसरणीचा मुख्य पाया आहे. हा सिद्धांत मानवी समाजाचा विकास, त्यातील बदल, आणि ऐतिहासिक घडामोडी समजावून सांगतो. त्यानुसार, इतिहासाचा पाया आर्थिक उत्पादन पद्धतींवर आणि वर्ग संघर्षांवर आधारित आहे.

मुख्य तत्त्वे**:**

१**.** आर्थिक पाया आणि अधिरचना **(Base and Superstructure):**

- आर्थिक पाया **(Economic Base):**
    - उत्पादनाची साधने (उदा. जमीन, यंत्रसामग्री) आणि उत्पादन संबंध (उदा. मालक-कामगार संबंध) यांचा समावेश होतो.
    - आर्थिक पाया हा समाजाच्या सर्व गोष्टी ठरवतो.
- अधिरचना **(Superstructure):**
    - सामाजिक संस्था (उदा. धर्म, राजकीय व्यवस्था, शिक्षण), विचारधारा, आणि संस्कृती यांचा समावेश होतो.
    - अधिरचना ही आर्थिक पायावर आधारित असते आणि त्याला समर्थन देते.

२**.** इतिहासाचा भौतिक दृष्टिकोन**:**

मार्क्सच्या मते, इतिहास हा केवळ विचारसरणीच्या बदलांचा परिणाम नसून, तो आर्थिक पद्धती आणि वर्ग संघर्ष यांच्यामुळे घडतो. **"**संकल्पनांनी नव्हे**,** तर आर्थिक परिस्थितींनी इतिहास घडतो**."**

३**.** वर्गसंघर्ष **(Class Struggle):**

- प्रत्येक ऐतिहासिक टप्प्यात दोन मुख्य वर्गांमध्ये संघर्ष होतो:
    1. शोषक वर्ग **(Exploiting Class):** उत्पादन साधनांच्या मालकीचा हक्क असणारा वर्ग.
    2. शोषित वर्ग **(Exploited Class):** श्रम करून उत्पादन करणारा वर्ग.
- हा संघर्षच समाजाच्या पुढील टप्प्याकडे वाटचाल करतो.

४**.** इतिहासाचे टप्पे**:**

मार्क्सने मानवी इतिहासाला आर्थिक पद्धतींवर आधारित पाच प्रमुख टप्प्यांमध्ये विभागले:

1. प्राथमिक सामूहिकता **(Primitive Communism):**
    - सर्व उत्पादन साधने सामूहिक मालकीची होती.
    - कोणतेही वर्ग नव्हते.
2. गुलामगिरीचा कालखंड **(Slave Society):**
    - मुख्य विरोध: गुलाम मालक विरुद्ध गुलाम.
    - उत्पादन साधने काही निवडकांच्या ताब्यात गेली.
3. जमिनीदारी व्यवस्था **(Feudal Society):**
    - मुख्य विरोध: सरंजामशाहीत जमीनदार वर्ग विरुद्ध शेतकरी वर्ग.
    - जमीन ही उत्पादन साधन बनली.
4. भांडवलशाही **(Capitalist Society):**
    - मुख्य विरोध: भांडवलदार वर्ग (Bourgeoisie) विरुद्ध श्रमिक वर्ग (Proletariat).
    - उद्योग आणि नफ्यावर आधारित उत्पादन पद्धती स्थापन झाली.
5. साम्यवाद **(Communism):**
    - अंतिम टप्पा जिथे वर्गसंघर्षाचा शेवट होतो.
    - उत्पादन साधने सामूहिक मालकीची होतात आणि शोषणरहित समाज निर्माण होतो.

५**.** ऐतिहासिक बदलांचा मूलमंत्र**:**

- प्रत्येक आर्थिक व्यवस्था तिच्या अंतर्गत विरोधाभासांमुळे टिकत नाही. उदा., भांडवलशाहीमधील श्रमिक वर्गाचा शोषण हा वर्गसंघर्ष निर्माण करतो, जो पुढे क्रांतीतून समाजवादाकडे वाटचाल करतो.

उदाहरण**:**

- फ्रेंच क्रांती **(1789):**

- ○ मार्क्सच्या दृष्टीने, फ्रेंच क्रांती म्हणजे भांडवलदार वर्गाने सरंजामशाहीच्या सत्तेला उलथवून टाकले.
- ○ ही क्रांती भांडवलशाही व्यवस्थेचा पाया रचणारी होती.

कार्ल मार्क्सने ऐतिहासिक भौतिकवाद या विचारसरणीतून इतिहासाला वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून समजावण्याचा प्रयत्न केला. त्याच्या मते, समाजाच्या आर्थिक पायामध्ये होणारे बदल हेच मुख्यतः सामाजिक, सांस्कृतिक, आणि राजकीय बदलांना कारणीभूत ठरतात. हा दृष्टिकोन इतिहास आणि समाजाच्या अभ्यासासाठी एक महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो.

मार्क्सचा अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत (short note)

कार्ल मार्क्सचा अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत (Theory of Surplus Value) हा त्यांच्या आर्थिक तत्त्वज्ञानाचा मुख्य आधारस्तंभ आहे. हा सिद्धांत भांडवलशाहीच्या कार्यपद्धतीचे विश्लेषण करतो आणि श्रमिक वर्गाच्या शोषणाचे कारण स्पष्ट करतो.

अतिरिक्त मूल्य म्हणजे काय?

मार्क्सच्या मते, अतिरिक्त मूल्य (Surplus Value) म्हणजे कामगाराच्या श्रमाच्या माध्यमातून निर्माण झालेले अतिरिक्त उत्पादन मूल्य, ज्याचा काही भाग भांडवलदार वर्ग स्वतःसाठी नफा म्हणून काढून घेतो. हे अतिरिक्त मूल्य कामगाराला न देता भांडवलदार स्वतःसाठी राखून ठेवतो.

सिद्धांताची प्रमुख मांडणी:

१**.** मूल्य निर्माण होण्याचा स्रोत **(Source of Value):**

- मार्क्सच्या मते, मूल्य निर्माण करण्याचा एकमेव स्रोत म्हणजे श्रम**.**
- उत्पादनासाठी लागणाऱ्या साधनांमधील (उदा. यंत्रसामग्री, कच्चा माल) मूल्य स्थिर राहते, परंतु कामगाराच्या श्रमामुळे त्यात नवीन मूल्याची भर होते.

२**.** कामगाराच्या श्रमाचा उपयोग**:**

- कामगार एका दिवसात जेवढ्या उत्पादनाचे मूल्य निर्माण करतो, त्याच्या एका भागाच्या मोबदल्यात त्याला पगार दिला जातो. उर्वरित उत्पादनाचे मूल्य हे भांडवलदाराच्या नफ्यासाठी राखून ठेवले जाते.
  - ○ उदा. जर कामगाराला एका दिवसासाठी ५०० रुपये दिले, पण त्याने १००० रुपयांचे उत्पादन तयार केले, तर उर्वरित ५०० रुपये हे अतिरिक्त मूल्य ठरते.

३**.** अतिरिक्त मूल्याची निर्मिती **(Production of Surplus Value):**

- अतिरिक्त मूल्य हे दोन प्रकारे निर्माण होते:
  1. सामान्य अतिरिक्त मूल्य **(Absolute Surplus Value):**
     - कामगाराचे कामाचे तास वाढवून अतिरिक्त मूल्य निर्माण करणे.
     - उदा. कामगाराला आठ तासांऐवजी दहा तास काम करायला लावणे.
  2. सापेक्ष अतिरिक्त मूल्य **(Relative Surplus Value):**

- उत्पादन प्रक्रियेत सुधारणा करून (उदा. नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर) कामगाराची उत्पादकता वाढवणे, ज्यामुळे त्याच वेळेत अधिक उत्पादन होऊ शकते.

४. श्रमविभाजनाचा प्रभाव:

- श्रमविभाजनामुळे उत्पादनाचा वेग वाढतो, पण यामुळे कामगारांची स्थिती आणखी दयनीय होते.
- कामगार फक्त एक छोटासा भाग काम करतो, पण त्याचे उत्पादनाचे पूर्ण मूल्य त्याला मिळत नाही.

५. भांडवलशाहीचा शोषणाचा मूळ आधार:

- मजुरीची पद्धत (Wage System) ही भांडवलशाही शोषणाचा मुख्य आधार आहे.
- भांडवलदार केवळ श्रमाचे **"किंमतीला"** (Wage) पैसे देतो, पण कामगाराने निर्माण केलेल्या मूल्याला देत नाही.

अतिरिक्त मूल्याचा अर्थव्यवस्थेतील उपयोग:

- भांडवलदार वर्ग या अतिरिक्त मूल्याचा वापर उत्पादनाचा विस्तार, नवीन तंत्रज्ञानाची खरेदी, आणि स्वतःच्या संपत्तीच्या संचयासाठी करतो.
- हेच अतिरिक्त मूल्य भांडवलशाहीचा गाडा पुढे नेण्याचा मुख्य घटक ठरते.

श्रमिक वर्गावर होणारे परिणाम:

- श्रमिक वर्गाचे शोषण सतत वाढत जाते, कारण त्याच्या मेहनतीमुळे निर्माण झालेले अतिरिक्त मूल्य त्याला परत मिळत नाही.
- कामगार अधिक वेळ काम करतो, पण त्याची स्थिती सुधारत नाही.
- यामुळे वर्गसंघर्ष (Class Struggle) निर्माण होतो, जो भांडवलशाही व्यवस्थेच्या अंताचे कारण ठरतो.

उदाहरण:

समजा, एका भांडवलदाराने १,००,००० रुपये खर्च करून कच्चा माल आणि यंत्रसामग्री खरेदी केली.
त्याने कामगाराला २०,००० रुपये मजुरी दिली.
कामगाराने १,५०,००० रुपये किमतीचे उत्पादन तयार केले.
तर,

- उत्पादनाचे एकूण मूल्य: १,५०,००० रुपये
- खर्च: १,२०,००० रुपये (कच्चा माल + मजुरी)
- अतिरिक्त मूल्य: ३०,००० रुपये
  हे ३०,००० रुपये भांडवलदाराचा नफा ठरतो.

मार्क्सच्या अतिरिक्त मूल्य सिद्धांताने भांडवलशाहीतील शोषणाची प्रक्रिया उघड केली. कामगाराच्या मेहनतीचे उत्पादन जरी भांडवलशाहीच्या यंत्रणेचा गाडा पुढे नेत असले, तरी श्रमिक वर्गाला त्याच्या श्रमाचे

योग्य फल मिळत नाही. हेच वर्गसंघर्ष आणि क्रांतीस कारणीभूत ठरते. मार्क्सच्या मते, भांडवलशाही व्यवस्थेचा अंत आणि श्रमिक वर्गाच्या हातात उत्पादनाची साधने देणे हेच या समस्येचे उत्तर आहे.

कार्ल मार्क्स - वर्गसंघर्ष (short note)

कार्ल मार्क्सचा वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत (Theory of Class Struggle) हा त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा केंद्रबिंदू आहे. मार्क्सच्या मते, समाजाचा इतिहास हा वर्गसंघर्षाचा इतिहास आहे. तो भांडवलशाही, समाजवाद, आणि साम्यवाद या व्यवस्थांच्या विचारांना सखोलतेने स्पष्ट करतो.

वर्गसंघर्ष म्हणजे काय?

वर्गसंघर्ष म्हणजे एका सामाजिक गटाचा (वर्गाचा) दुसऱ्या गटावर असलेला शोषणात्मक नियंत्रणाविरुद्ध संघर्ष. उत्पादनाच्या साधनांवर मालकी असलेल्या वर्ग आणि श्रम करणाऱ्या वर्ग यांच्यात नेहमीच संघर्ष होतो.

मार्क्सच्या मते:

- मुख्य संघर्ष हा शोषक वर्ग **(Exploiting Class)** आणि शोषित वर्ग **(Exploited Class)** यांच्यात आहे.
- शोषक वर्ग हा उत्पादनाच्या साधनांचा मालक असतो, तर शोषित वर्ग हा श्रम करून उत्पादन निर्माण करतो.

वर्गसंघर्षाचा इतिहास:

मार्क्सने मानवी इतिहासाला वर्ग संघर्षाच्या टप्प्यांमध्ये विभागले आहे. प्रत्येक टप्प्यात दोन मुख्य वर्गांमधील संघर्ष महत्त्वाचा ठरतो:

१**.** प्राथमिक सामूहिकता **(Primitive Communism):**

- कोणत्याही वर्गांचे अस्तित्व नव्हते.
- उत्पादन साधने सर्वांसाठी सामायिक होती.
- कोणताही संघर्ष नव्हता.

२**.** गुलामगिरीचा काळ **(Slave Society):**

- मुख्य संघर्ष: गुलाम मालक (Slave Owners) विरुद्ध गुलाम (Slaves).
- उत्पादनाच्या साधनांवर गुलाम मालकांचा हक्क होता.
- गुलामांच्या श्रमावर समाज उभा होता.

३**.** जमिनीदारी व्यवस्था **(Feudal Society):**

- मुख्य संघर्ष: सरंजामशाहीत जमीनदार वर्ग (Feudal Lords) विरुद्ध शेतकरी वर्ग (Serfs).
- शेतकरी वर्गावर श्रमाच्या माध्यमातून मोठे आर्थिक बोजा होते.

४**.** भांडवलशाही **(Capitalist Society):**

- मुख्य संघर्ष: भांडवलदार वर्ग (Bourgeoisie) विरुद्ध श्रमिक वर्ग (Proletariat).

- भांडवलदार वर्ग उत्पादनाच्या साधनांचा मालक असतो, तर श्रमिक वर्ग केवळ श्रम विकतो.
- भांडवलदार नफ्यासाठी श्रमिक वर्गाचे शोषण करतो.

५. साम्यवाद **(Communism):**

- अंतिम अवस्था जिथे वर्गांचा अस्तित्वच नाही.
- उत्पादनाची साधने सर्वांच्या मालकीची असतात.
- वर्गसंघर्षाचा शेवट होतो, आणि एक समान समाजाची निर्मिती होते.

वर्गसंघर्षाचे घटक:

१. उत्पादन साधनांवर ताबा **(Control of Means of Production):**

- शोषक वर्ग उत्पादनाच्या साधनांवर नियंत्रण ठेवतो, ज्यामुळे शोषित वर्गावर अधिपत्य राखले जाते.

२. आर्थिक शोषण **(Economic Exploitation):**

- शोषित वर्गाला त्यांच्या श्रमाचे पूर्ण मूल्य मिळत नाही.
- भांडवलदार वर्ग श्रमाच्या माध्यमातून अतिरिक्त मूल्य (Surplus Value) गोळा करतो.

३. विरोधाभास **(Contradictions):**

- भांडवलशाही व्यवस्थेमध्ये वाढणारी विषमता, संपत्तीची असमान वाटणी, आणि कामगार वर्गाचा शोषण यामुळे सामाजिक असंतोष निर्माण होतो.

४. संघर्षाचा अपरिहार्य विकास **(Inevitable Conflict):**

- आर्थिक व्यवस्थेमधील अंतर्गत विरोधाभासांमुळे वर्गसंघर्ष अपरिहार्य होतो.
- हे संघर्ष शेवटी क्रांतीत बदलतात.

क्रांती आणि वर्ग संघर्ष:

- वर्गसंघर्षाच्या टोकाला क्रांती घडते.
- भांडवलशाहीमध्ये कामगार वर्ग जागरूक होऊन संघटित होतो आणि भांडवलदार वर्गाचा पराभव करतो.
- क्रांतीनंतर समाजवाद आणि शेवटी साम्यवादाची स्थापना होते.

वर्गसंघर्षाचा परिणाम:

- वर्गसंघर्षामुळे जुन्या व्यवस्थेचा नाश होतो आणि नवीन व्यवस्था जन्माला येते.
- श्रमिक वर्ग उत्पादनाच्या साधनांचा मालक बनतो, आणि समाज शोषणमुक्त होतो.

उदाहरण:

फ्रेंच क्रांती **(1789):**

- सरंजामशाही व्यवस्थेतील शोषणामुळे मध्यम वर्गाने (भांडवलदार वर्ग) राजेशाही आणि सरंजामशाहीचा अंत केला.
- ही वर्गसंघर्षाच्या स्वरूपातील क्रांती होती, जी भांडवलशाहीला प्रस्थापित करणारी ठरली.

रशियन क्रांती **(1917):**

- भांडवलशाही आणि राजेशाहीविरुद्ध कामगार वर्ग आणि शेतकरी वर्गाने क्रांती केली.
- साम्यवादी व्यवस्थेची स्थापना झाली.

मार्क्सच्या मते, वर्गसंघर्ष हा इतिहासाचा प्रेरक घटक आहे. तोच समाज बदलण्याचा आधारस्तंभ आहे. वर्गसंघर्ष भांडवलशाही व्यवस्थेचा अंत करून समाजवाद आणि साम्यवादाकडे वाटचाल करतो. या विचारांनी १९व्या आणि २०व्या शतकातील अनेक सामाजिक आणि राजकीय चळवळींना प्रेरणा दिली. तथापि, वर्गसंघर्षाचा परिणाम भिन्न परिस्थितीत भिन्न प्रकारे दिसून आला आहे.

ॲटोनिओ ग्राम्सीचे चरित्र

ॲटोनिओ ग्राम्सी **(Antonio Gramsci)** हे २०व्या शतकातील एक महत्त्वाचे मार्क्सवादी तत्त्वज्ञ, राजकीय विचारवंत, आणि लेखक होते. त्यांनी सांस्कृतिक वर्चस्व (Cultural Hegemony) या संकल्पनेच्या माध्यमातून मार्क्सवादी विचारसरणीत महत्त्वपूर्ण भर टाकली. त्यांच्या विचारांनी आधुनिक समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, आणि सांस्कृतिक अभ्यासांवर मोठा प्रभाव टाकला आहे.

ग्राम्सी यांचे चरित्र:

जन्म आणि प्रारंभिक जीवन:

- जन्म: २२ जानेवारी १८९१
- जन्मस्थान: अलघेरोजवळील ऑर्टू, सार्डिनिया, इटली
- ग्राम्सी गरिबीत वाढले. त्यांच्या वडिलांना तुरुंगवास भोगावा लागल्यामुळे कुटुंब आर्थिक संकटात होते.
- लहानपणापासूनच त्यांना आरोग्याच्या समस्या होत्या. कुबडाचा दोष **(Hunchback)** असल्यामुळे त्यांना शारीरिक त्रास सहन करावा लागला.

शिक्षण आणि विचारसरणीचा प्रारंभ:

- त्यांनी ट्युरिन विद्यापीठात शिक्षण घेतले, जिथे त्यांचा मार्क्सवादाकडे ओढा वाढला.
- ट्युरिनमधील कामगार चळवळींनी त्यांच्यावर मोठा प्रभाव टाकला.
- त्यांनी समाजवादी विचारधारेचा अभ्यास केला आणि मार्क्सवादाचे सखोल आकलन विकसित केले.

राजकीय कारकीर्द:

- ग्राम्सी इटालियन समाजवादी पक्षाचे **(Italian Socialist Party)** सक्रिय सदस्य झाले.
- १९२१ मध्ये त्यांनी इटालियन साम्यवादी पक्ष **(Italian Communist Party)** स्थापन करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली.
- त्यांनी 'ल'ऑर्डिन नुवो' **(L'Ordine Nuovo)** नावाचे मासिक सुरू केले, जे कामगार चळवळीचे मुखपत्र बनले.

फॅसिझमविरोधी संघर्ष:

- इटलीतील फॅसिस्ट नेते बेनिटो मुसोलिनी यांच्या सत्तेच्या विरोधात त्यांनी कठोर भूमिका घेतली.
- त्यांच्या फॅसिस्टविरोधी भूमिकेमुळे १९२६ मध्ये त्यांना अटक करण्यात आली आणि २० वर्षांच्या तुरुंगवासाची शिक्षा सुनावण्यात आली.

तुरुंगातील जीवन आणि लेखन:

- तुरुंगात असूनही त्यांनी लेखन सुरू ठेवले.
- त्यांनी ३०हून अधिक नोटबुक्समध्ये 'प्रिझन नोटबुक्स' **(Prison Notebooks)** लिहिली.
- या नोटबुक्समध्ये त्यांनी समाज, संस्कृती, आणि सत्ता यांवर आधारित सखोल विचार मांडले.
- त्यांच्या लिखाणाचा मुख्य उद्देश मार्क्सवादी विचारसरणीला सांस्कृतिक व सामाजिक संदर्भात पुनर्रचित करणे हा होता.

महत्त्वाचे विचार:

१. सांस्कृतिक वर्चस्व **(Cultural Hegemony):**

- ग्राम्सीच्या मते, सत्ता टिकवण्यासाठी केवळ आर्थिक व लष्करी शक्ती पुरेशी नसते; सांस्कृतिक वर्चस्वही आवश्यक असते.
- सांस्कृतिक वर्चस्व म्हणजे समाजातील सत्ताधारी वर्गाची विचारधारा आणि मूल्ये सामान्य लोकांच्या मनावर अधिराज्य गाजवते, ज्यामुळे ते शोषण मान्य करतात.
- माध्यमे, शिक्षण, धर्म, आणि साहित्य यांचा वापर करून सत्ताधारी वर्ग त्यांच्या विचारसरणीला "सामान्य भान" (Common Sense) म्हणून मांडतो.

२. अस्मितेची लढाई **(War of Position vs. War of Maneuver):**

- **War of Position:** सांस्कृतिक आणि वैचारिक क्षेत्रांमध्ये लढाई करून सत्ताधारी वर्गाला आव्हान देणे.
- **War of Maneuver:** थेट क्रांतिकारक संघर्ष.
- ग्राम्सीच्या मते, आधुनिक काळात क्रांतीसाठी सांस्कृतिक जागृती महत्त्वाची आहे.

३. बौद्धिक वर्गाची भूमिका **(Role of Intellectuals):**

- ग्राम्सीने बौद्धिक वर्ग दोन प्रकारात विभागले:
    1. परंपरागत बौद्धिक **(Traditional Intellectuals):** जे पारंपरिक ज्ञानावर आधारित असतात.
    2. सेंद्रिय बौद्धिक **(Organic Intellectuals):** जे विशिष्ट सामाजिक वर्गासाठी काम करतात.
- त्यांनी सांगितले की कामगार वर्गाला आपले सेंद्रिय बौद्धिक तयार करावे लागतील, जे त्यांच्या विचारांना प्रभावीपणे मांडतील.

४. नागरिक समाज **(Civil Society):**

- ग्राम्सीच्या मते, नागरिक समाज म्हणजे माध्यमे, शाळा, धर्म, आणि इतर संस्था ज्या विचारधारा पसरवतात.
- त्यांनी हे दाखवून दिले की सत्ता टिकवण्यासाठी या संस्थांचा वापर कसा केला जातो.

मृत्यू:

- २७ एप्रिल १९३७ रोजी रोम येथे तुरुंगातच आजारामुळे त्यांचा मृत्यू झाला.

ग्राम्सीच्या विचारांचा प्रभाव:

- ग्राम्सीच्या विचारांनी मार्क्सवादाला नवीन दिशा दिली.
- सांस्कृतिक वर्चस्व या संकल्पनेचा आधुनिक काळातील माध्यम, शिक्षण, आणि राजकारणाच्या अभ्यासावर मोठा प्रभाव आहे.
- त्यांच्या विचारांनी नेहरू, अम्बेडकर, आणि इतर भारतीय विचारवंतांवरही प्रभाव टाकला आहे.
- आजही जगभरातील समाजशास्त्रज्ञ आणि राजकीय विचारवंत त्यांच्या लिखाणाचा अभ्यास करतात.

अ‍ॅटोनिओ ग्राम्सी हे आधुनिक काळातील एक दूरदृष्टीचे विचारवंत होते. त्यांनी सत्ता, समाज, आणि संस्कृती यांचा सखोल अभ्यास करून सांस्कृतिक आणि वैचारिक क्षेत्रातील संघर्षाचे महत्त्व अधोरेखित केले. त्यांचे विचार भांडवलशाही, फॅसिझम, आणि सत्ताकेंद्रित व्यवस्थांवर टीका करण्यासाठी आजही उपयुक्त ठरतात.

ग्राम्सीची धुरिणत्वाची संकल्पना स्पष्ट करा

अ‍ॅटोनिओ ग्राम्सीची धुरिणत्वाची संकल्पना (Theory of Hegemony) ही त्याच्या राजकीय आणि सांस्कृतिक विचारसरणीतील सर्वात महत्त्वाची संकल्पना आहे. सांस्कृतिक वर्चस्व (Cultural Hegemony) या कल्पनेच्या माध्यमातून ग्राम्सीने दाखवून दिले की समाजातील सत्ताधारी वर्ग केवळ आर्थिक आणि राजकीय शक्तीच्या माध्यमातूनच नव्हे, तर वैचारिक व सांस्कृतिक प्रभावाद्वारे आपली सत्ता टिकवतो.

धुरिणत्व (**Hegemony**) म्हणजे काय?

- ग्राम्सीच्या मते, धुरिणत्व म्हणजे समाजातील सत्ताधारी वर्ग आपली सत्ता टिकवण्यासाठी विचारधारा, मूल्ये, आणि संस्कृती यांच्या माध्यमातून सामान्य लोकांचे सहकार्य आणि समर्थन मिळवतो.
- सत्ताधारी वर्गाची विचारसरणी ही समाजातील "सामान्य भान" (Common Sense) म्हणून स्वीकारली जाते, ज्यामुळे समाजातील इतर वर्गांमध्ये ती प्रश्नाविना मान्य होते.

ग्राम्सीची धुरिणत्वाची मांडणी:

१. सांस्कृतिक वर्चस्वाचे साधन:

- सत्ताधारी वर्ग माध्यमे, शिक्षणसंस्था, धर्म, साहित्य, आणि इतर सामाजिक संस्थांचा वापर करून आपली विचारधारा पसरवतो.
- या माध्यमातून सामान्य लोक सत्ताधारी वर्गाच्या विचारधारेला आपले म्हणून स्वीकारतात.

२. सहमतिव्दारे सत्ता (Rule by Consent):

- ग्राम्सीने सांगितले की सत्ताधारी वर्ग फक्त बलप्रयोग करून सत्ता चालवत नाही; तो सहमतीद्वारे (Consent) लोकांचे समर्थन मिळवतो.
- हे समर्थन केवळ सामाजिक दबावामुळे नसते, तर लोकांच्या मनावर बिंबवलेल्या मूल्यव्यवस्थेमुळे असते.

३. धुरिणत्वाचा कार्यप्रवाह:

- धुरिणत्व हे सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. सत्ताधारी वर्ग आपल्या विचारधारेचा प्रचार करत राहतो आणि ती समाजाच्या सर्व स्तरांवर रूजवतो.
- जेव्हा शोषित वर्गाला आपल्या शोषणाची जाणीव होते, तेव्हा सत्ताधारी वर्ग आपली विचारधारा बदलून तिला नवीन रूप देतो.

धुरिणत्वाचे दोन महत्त्वाचे घटक:

(अ) नागरी समाज **(Civil Society):**

- नागरी समाज म्हणजे शैक्षणिक संस्था, धर्मसंस्था, माध्यमे, साहित्य, कला यासारख्या संस्था.
- नागरी समाजाचे कार्य म्हणजे सत्ताधारी वर्गाच्या विचारधारेचा प्रसार आणि सामान्य लोकांना त्या विचारधारेचा भाग बनवणे.

(ब) राजकीय समाज **(Political Society):**

- राजकीय समाज म्हणजे सरकार, लष्कर, पोलीस यासारख्या संस्था ज्या बलप्रयोग करून सत्ता राबवतात.
- नागरी समाज सहमतिद्वारे सत्ता निर्माण करतो, तर राजकीय समाज बलप्रयोगाद्वारे ती टिकवतो.

विरोधात्मक धुरिणत्व **(Counter-Hegemony):**

- ग्राम्सीच्या मते, शोषित वर्ग (उदा. श्रमिक वर्ग) सत्ताधारी वर्गाच्या विचारसरणीला आव्हान देऊ शकतो.
- यासाठी शोषित वर्गाने आपली स्वतःची विचारधारा आणि मूल्यव्यवस्था विकसित केली पाहिजे, जी सत्ताधारी वर्गाच्या धुरिणत्वाला आव्हान देईल.
- शोषित वर्गाचे सेंद्रिय बौद्धिक (Organic Intellectuals) तयार होणे हे विरोधात्मक धुरिणत्वासाठी महत्त्वाचे आहे.

धुरिणत्व आणि वर्गसंघर्ष:

- पारंपरिक मार्क्सवादी विचारानुसार, वर्गसंघर्ष हा फक्त आर्थिक पातळीवर होतो.
- पण ग्राम्सीने यामध्ये सुधारणा करून सांगितले की वर्गसंघर्ष हा सांस्कृतिक आणि वैचारिक पातळीवरही होतो.
- सत्ताधारी वर्गाच्या वर्चस्वाला आव्हान देण्यासाठी सांस्कृतिक जागृती (Cultural Awakening) आवश्यक आहे.

उदाहरणे:

१**.** धुरिणत्वाचा वापर**:**

- माध्यमांद्वारे भांडवलशाही व्यवस्था सामान्य लोकांसाठी योग्य आणि नैतिक असल्याचे भासवले जाते.
- शिक्षण आणि धर्माच्या माध्यमातून शोषित वर्गाच्या मनात सत्ताधारी वर्गाचे मूल्य आणि विचार रुजवले जातात.

२. विरोधात्मक धुरिणत्व:

- भारतातील स्वातंत्र्य चळवळीत गांधीजींनी ब्रिटिश साम्राज्याच्या वर्चस्वाला आव्हान देण्यासाठी स्वदेशी विचारधारा आणि सांस्कृतिक जागृती यांचा वापर केला.
- दलित चळवळीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ब्राह्मणवादी विचारधारेच्या वर्चस्वाला आव्हान देण्यासाठी स्वतःची विचारसरणी तयार केली.

ग्राम्सीच्या धुरिणत्वाची उपयुक्तता:

- ग्राम्सीचा विचार आधुनिक काळातील माध्यमांचा प्रभाव, शिक्षण प्रणाली, आणि राजकीय प्रचार समजून घेण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरतो.
- त्याच्या विचारांमुळे समाजातील सत्ताधारी आणि शोषित वर्ग यांच्यातील वैचारिक संघर्ष स्पष्ट होतो.
- धुरिणत्वाच्या संकल्पनेतून मार्क्सवादाचा सामाजिक, सांस्कृतिक, आणि राजकीय स्वरूपातील विस्तृत अर्थ समजतो.

अँटोनिओ ग्राम्सीची धुरिणत्वाची संकल्पना भांडवलशाहीच्या वैचारिक नियंत्रणाचे सखोल विश्लेषण करते. त्यांच्या मते, आर्थिक व्यवस्थेबरोबरच सत्ताधारी वर्गाचे सांस्कृतिक नियंत्रण देखील महत्त्वाचे आहे. धुरिणत्व हा शोषण टिकवण्याचा महत्त्वाचा घटक आहे, आणि त्याला आव्हान देण्यासाठी शोषित वर्गाने वैचारिक आणि सांस्कृतिक संघर्ष सुरू करणे आवश्यक आहे. ग्राम्सीचा हा विचार आजही समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, आणि सांस्कृतिक अभ्यासासाठी महत्त्वाचा मानला जातो.

ग्राम्सीची सेंद्रीय बुद्धीजीवी ही संकल्पना

अँटोनिओ ग्राम्सीची सेंद्रीय बुद्धीजीवी **(Organic Intellectuals)** ही संकल्पना आधुनिक राज्यशास्त्र आणि सामाजिक विचारांमध्ये एक महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे. ग्राम्सीने बुद्धीजीवी वर्गाचा अभ्यास करताना समाजातील बुद्धीजीवींच्या भूमिका, कार्य, आणि त्यांचे वर्गाशी असलेले नाते यांचा सखोल विचार मांडला.

सेंद्रीय बुद्धीजीवी म्हणजे काय?

- सेंद्रीय बुद्धीजीवी हे त्या सामाजिक वर्गाचे प्रतिनिधित्व करणारे आणि त्यासाठी काम करणारे विचारवंत असतात, ज्यातून ते उदयास आलेले असतात.
- ते केवळ विचारवंत न राहता, त्या वर्गाच्या गरजांनुसार सामाजिक, राजकीय, आणि सांस्कृतिक परिवर्तनासाठी योगदान देतात.
- सत्ताधारी वर्गासाठी किंवा शोषित वर्गासाठी सेंद्रीय बुद्धीजीवी महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

ग्राम्सीने बुद्धीजीवींचे प्रकार:

१. परंपरागत बुद्धीजीवी **(Traditional Intellectuals):**

- हे पारंपरिक समाजव्यवस्थेतील विचारवंत, तत्त्वज्ञ, धर्मगुरू, आणि लेखक असतात, जे स्वतःला विशिष्ट वर्गाशी जोडत नाहीत.
- तथापि, प्रत्यक्षात ते सत्ताधारी वर्गाच्या विचारसरणीचे समर्थन करतात.
- उदा. धर्मगुरू, प्राध्यापक, किंवा पारंपरिक तत्त्वज्ञ.

२. सेंद्रीय बुद्धीजीवी **(Organic Intellectuals):**

- हे विशिष्ट वर्गातून उदयास येतात आणि त्या वर्गाच्या हितासाठी विचार आणि कृती करतात.
- ते समाजाच्या आर्थिक आणि राजकीय प्रक्रियेत सक्रियपणे भाग घेतात.
- त्यांचे कार्य सामाजिक, सांस्कृतिक, आणि राजकीय क्षेत्रांमध्ये त्या वर्गाची ओळख मजबूत करणे आणि बदल घडवणे हे असते.

सेंद्रीय बुद्धीजीवींची वैशिष्ट्ये:

१. वर्गाशी नाते:

- सेंद्रीय बुद्धीजीवी हे त्यांच्या वर्गाचे आर्थिक, राजकीय, आणि सांस्कृतिक नेते असतात.
- ते वर्गाच्या समस्या समजून घेतात आणि त्या सोडवण्यासाठी विचार आणि कृती करतात.

२. वैचारिक जागृती:

- सेंद्रीय बुद्धीजीवींचे मुख्य काम म्हणजे वर्गाच्या वैचारिक जागृतीसाठी भूमिका बजावणे.
- ते शोषित वर्गाला सत्ताधारी वर्गाच्या विचारसरणीला (Cultural Hegemony) आव्हान देण्यास सक्षम करतात.

३. प्रभाव:

- ते केवळ वैचारिक विचारवंत नसून, ते परिवर्तनासाठी प्रत्यक्ष प्रयत्न करणारे नेता किंवा कार्यकर्ते असतात.
- माध्यमे, शिक्षण, राजकीय संघटना, आणि सामाजिक चळवळी यांद्वारे ते विचारांचा प्रसार करतात.

४. सांस्कृतिक लढाई **(Cultural Struggle):**

- सेंद्रीय बुद्धीजीवी वर्गाच्या हितासाठी सांस्कृतिक वर्चस्वाला आव्हान देण्याचा प्रयत्न करतात.
- ते विरोधात्मक धुरिणत्व (Counter-Hegemony) निर्माण करण्यात महत्त्वाचे ठरतात.

सेंद्रीय बुद्धीजीवींचे महत्त्व:

१. सत्ताधारी वर्गासाठी:

- सत्ताधारी वर्गाचे सेंद्रीय बुद्धीजीवी समाजातील विचारधारा स्थिर ठेवण्यासाठी काम करतात.
- उदा. माध्यमे, शिक्षणसंस्था, आणि राजकीय नेते हे सत्ताधारी वर्गाच्या विचारसरणीचा प्रचार करतात.

२. शोषित वर्गासाठी:

- शोषित वर्गाचे सेंद्रीय बुद्धीजीवी समाजात बदल घडवण्यासाठी काम करतात.
- ते शोषित वर्गाला संघटित करून सत्ताधारी वर्गाच्या वर्चस्वाला आव्हान देतात.
- उदा. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलित वर्गासाठी सेंद्रीय बुद्धीजीवी म्हणून भूमिका बजावली.

उदाहरणे:

१. मार्क्सवादी चळवळ:

- मार्क्स आणि एंगेल्स हे श्रमिक वर्गाचे सेंद्रीय बुद्धीजीवी होते. त्यांनी कामगार वर्गाच्या समस्यांचे विश्लेषण करून त्यांना संघटित होण्याचा विचार दिला.

२. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ:

- गांधीजी, नेहरू, आणि डॉ. आंबेडकर हे त्यांच्या वर्गाचे सेंद्रीय बुद्धीजीवी होते.
- गांधीजींनी शोषित शेतकरी वर्गासाठी, तर डॉ. आंबेडकरांनी दलित वर्गासाठी विचार मांडले आणि चळवळी उभारल्या.

३. महात्मा फुले:

- फुले यांनी शोषित समाजासाठी सेंद्रीय बुद्धीजीवी म्हणून कार्य केले. त्यांनी ब्राह्मणवादी वर्चस्वाला आव्हान देण्यासाठी शैक्षणिक आणि सामाजिक जागृती केली.

सेंद्रीय बुद्धीजीवी आणि परिवर्तन:

- ग्राम्सीच्या मते, सेंद्रीय बुद्धीजीवींच्या योगदानाशिवाय कोणतीही सामाजिक किंवा राजकीय क्रांती शक्य नाही.
- त्यांच्या वैचारिक आणि सांस्कृतिक प्रयत्नांमुळे शोषित वर्गाला सत्ताधारी वर्गाच्या धुरिणत्वाला आव्हान देण्याची क्षमता मिळते.

ग्राम्सीच्या विचारांचा प्रभाव:

- सेंद्रीय बुद्धीजीवी ही संकल्पना आधुनिक काळातील सामाजिक चळवळी, माध्यमांचे महत्त्व, आणि वैचारिक संघर्षाचे विश्लेषण करण्यासाठी उपयुक्त ठरते.
- ही संकल्पना राजकीय प्रचार, सांस्कृतिक जागृती, आणि सामाजिक परिवर्तन समजून घेण्यासाठी मार्गदर्शक आहे.

ग्राम्सीची सेंद्रीय बुद्धीजीवी ही संकल्पना समाजाच्या बदलांमध्ये विचारवंतांची महत्त्वाची भूमिका अधोरेखित करते. त्यांनी बुद्धीजीवींच्या कार्याचे वर्गीय संदर्भ स्पष्ट करून, सामाजिक आणि सांस्कृतिक लढाईतील त्यांचे योगदान अधोरेखित केले. शोषित वर्गाचे सेंद्रीय बुद्धीजीवी हे सत्ताधारी वर्गाच्या वर्चस्वाला आव्हान देण्यासाठी अपरिहार्य आहेत, आणि त्यांच्याशिवाय खऱ्या अर्थाने लोकशाही किंवा सामाजिक न्याय साध्य होऊ शकत नाही.

सिमॉन दी बोव्हा यांचे चरित्र

सिमॉन दी बोव्हा **(Simone de Beauvoir)** ह्या २०व्या शतकातील एक प्रसिद्ध फ्रेंच तत्त्वज्ञ, लेखिका, आणि नारीवादी विचारवंत होत्या. त्यांनी **"स्त्रीवादाच्या दुसऱ्या लाटेला"** वैचारिक आणि साहित्यिक पाठबळ दिले. **"द सेकंड सेक्स" (The Second Sex)** या त्यांच्या ग्रंथाने स्त्रीवादाचा आधुनिक चेहरा घडवण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली.

सिमॉन दी बोव्हा यांचे जीवनचरित्र:

जन्म व शिक्षण:

- जन्म: ९ जानेवारी १९०८
- जन्मस्थान: पॅरिस, फ्रान्स.
- बोव्हा मध्यमवर्गीय कुटुंबात वाढल्या. त्यांचे वडील एक वकील होते, आणि आई कॅथोलिक परंपरांचे पालन करणाऱ्या होत्या.
- त्यांनी पॅरिस विद्यापीठातून (Sorbonne) तत्त्वज्ञान विषयात उच्च शिक्षण घेतले आणि १९२९ मध्ये त्यांनी **"अग्रणी महिला तत्त्वज्ञ"** म्हणून स्थान मिळवले.
- शिक्षणाच्या काळात त्यांची भेट प्रसिद्ध अस्तित्ववादी तत्त्वज्ञ जाँ पॉल सार्त्र **(Jean-Paul Sartre)** यांच्याशी झाली. त्यांच्यासोबत त्यांचे वैचारिक आणि वैयक्तिक नाते आयुष्यभर टिकले.

व्यक्तिगत जीवन आणि अस्तित्ववाद:

- बोव्हा आणि सार्त्र यांचे नाते विवाहबद्ध नव्हते, परंतु ते सहचर आणि वैचारिक साथीदार होते.
- त्यांचा मुख्य वैचारिक प्रभाव अस्तित्ववादावर होता, जो मानवी अस्तित्व, स्वातंत्र्य, आणि निवडीवर भर देतो.
- अस्तित्ववादाचा आधार घेत, बोव्हा यांनी स्त्रीच्या स्वातंत्र्याचा विचार विकसित केला.

साहित्यिक कार्य आणि विचारसरणी:

१. "द सेकंड सेक्स" (The Second Sex):

- १९४९ मध्ये प्रकाशित झालेल्या या ग्रंथाने स्त्रीवादातील क्रांती घडवली.
- या पुस्तकामध्ये त्यांनी स्त्रियांना **"दुसरा लिंग" (The Other)** म्हणून कसे बघितले जाते, हे स्पष्ट केले.
- त्यांनी सांगितले की:
    - **"स्त्री जन्मत: स्त्री नसते, तिला समाज बनवतो."**
    - याचा अर्थ, स्त्रीचे स्थान तिच्या जैविक लिंगावर नव्हे, तर समाजातील भूमिका आणि परंपरांवर आधारित असते.
- त्यांनी पितृसत्ताक व्यवस्थेचे **(Patriarchy)** आणि स्त्रीच्या दुय्यम स्थानाचे सखोल विश्लेषण केले.

२. स्त्रीवादाचा अस्तित्ववादी दृष्टिकोन:

- बोव्हा यांनी अस्तित्ववादाचा उपयोग स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचा विचार करण्यासाठी केला.
- त्यांनी सांगितले की स्त्रियांनी आपली ओळख "इतर" म्हणून न मानता, स्वतःच्या निवडींवर आधारित स्वतंत्र अस्तित्व तयार करावे.

३. इतर महत्त्वाची पुस्तके:

- **"शी केम टू स्टे" (She Came to Stay):**
    - सार्त्रसोबतच्या त्यांच्या वैचारिक आणि वैयक्तिक नात्याचे प्रतिबिंब.
- **"द मँडारिन्स" (The Mandarins):**
    - दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या फ्रेंच बौद्धिक जीवनाचे दर्शन.
- **"अ प्राइमर ऑफ एक्सिस्टेंशियलिझम":**
    - अस्तित्ववादावरील त्यांनी मांडलेले मूलभूत विचार.

स्त्रीवाद आणि सिमॉन दी बोव्हा:

१. स्त्रीचे स्वातंत्र्य:

- बोव्हा यांनी सांगितले की स्त्रियांनी पितृसत्ताक व्यवस्थेतून मुक्त होऊन आपले स्वातंत्र्य प्रस्थापित करावे.
- त्यांनी स्त्रियांच्या आर्थिक स्वातंत्र्यावर भर दिला, कारण आर्थिक आत्मनिर्भरता ही स्त्रीच्या स्वातंत्र्याची पहिली पायरी आहे.

२. "दुसऱ्या" लिंगाची भूमिका:

- बोव्हा यांच्या मते, समाजाने स्त्रीला कायमच "इतर" किंवा दुय्यम भूमिका दिली आहे, जिथे पुरुष **"स्व" (Self)** आणि स्त्री **"दुसरा" (The Other)** मानली जाते.
- त्यांनी या भूमिका बदलण्यासाठी सामाजिक, आर्थिक, आणि वैचारिक बदलांची आवश्यकता सांगितली.

३. स्त्रीच्या देहावर नियंत्रण:

- त्यांनी स्त्रीच्या शरीरावर पुरुषप्रधान व्यवस्थेने लादलेल्या नियंत्रणावर टीका केली.
- स्त्रियांच्या लैंगिकतेला **"अभिमानाचा विषय"** म्हणून पुनर्रचित करण्याचे आवाहन त्यांनी केले.

राजकीय भूमिका आणि सामाजिक विचार:

- बोव्हा फ्रेंच स्त्रीवादी चळवळीत सक्रीय होत्या.
- १९७० च्या दशकात त्यांनी गर्भपाताच्या हक्कासाठी आणि स्त्रीच्या लैंगिक स्वातंत्र्यासाठी आंदोलन केले.
- त्यांनी पितृसत्ताक व्यवस्थेच्या विरोधात वैचारिक पातळीवर भूमिका घेत स्त्रीच्या सर्वांगीण स्वातंत्र्यासाठी लढा दिला.

मृत्यू:

- १९ एप्रिल १९८६ रोजी पॅरिस येथे त्यांचे निधन झाले.
- त्यांचा आणि सार्त्र यांचा एकत्रित पॅरिसच्या मोंटपार्नासे स्मशानभूमीत समाधी आहे.

सिमॉन दी बोव्हा यांच्या विचारांचा प्रभाव:

१. स्त्रीवादाच्या दुसऱ्या लाटेचे नेतृत्व:

- बोव्हा यांचे विचार १९६० आणि १९७० च्या स्त्रीवादी चळवळींसाठी प्रेरणादायी ठरले.

२. सांस्कृतिक आणि वैचारिक प्रभाव:

- त्यांच्या लिखाणाने स्त्रीच्या सामाजिक स्थान, देह, आणि स्वातंत्र्यावर सखोल विचार घडवून आणला.
- त्यांनी आधुनिक स्त्रीवादाचा पाया घातला.

३. साहित्यिक महत्त्व:

- बोव्हा यांच्या लिखाणाने फक्त तत्त्वज्ञानच नव्हे, तर साहित्य, राजकारण, आणि समाजशास्त्र या क्षेत्रांनाही प्रचंड प्रेरणा दिली.

उपसंहार:

सिमॉन दी बोव्हा ह्या केवळ नारीवादी विचारवंत नव्हत्या, तर त्या एक क्रांतिकारी तत्त्वज्ञ आणि सामाजिक परिवर्तनासाठी झटणाऱ्या साहित्यिक होत्या. त्यांच्या विचारांनी आणि लिखाणाने स्त्रीच्या स्वातंत्र्यासाठी नवा मार्ग दाखवला. आजही त्यांचे विचार स्त्रीवाद, अस्तित्ववाद, आणि सामाजिक चळवळींसाठी प्रेरणादायी आहेत.

सिमॉन दी बोव्हा यांचे स्त्रीवादाप्रती असलेले योगदान

सिमॉन दी बोव्हा **(Simone de Beauvoir)** यांचे स्त्रीवादातील योगदान अभूतपूर्व आणि मार्गदर्शक आहे. त्यांनी स्त्रीच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आणि वैचारिक शोषणाचे सखोल विश्लेषण केले आणि स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यासाठी महत्त्वाचे विचार मांडले. त्यांच्या लिखाणाने २०व्या शतकातील स्त्रीवादाच्या दुसऱ्या लाटेला **(Second Wave Feminism)** वैचारिक आणि तात्त्विक बळ दिले.

स्त्रीवादाप्रती सिमॉन दी बोव्हा यांचे योगदान:

१. **"द सेकंड सेक्स" (The Second Sex):**

- १९४९ मध्ये प्रकाशित या ग्रंथाला आधुनिक स्त्रीवादाचा पाया मानले जाते.
- त्यांनी स्त्रीच्या दुय्यम स्थितीला **"दुसरे लिंग" (The Other)** असे संबोधले.
- या ग्रंथाने स्त्रीच्या शोषणाची तीन प्रमुख कारणे दिली:
    1. जैविक भिन्नता: पुरुषांना शारीरिकदृष्ट्या श्रेष्ठ मानले गेले.
    2. मानसिक भेद: पितृसत्ताक विचारसरणीमुळे स्त्रीला कमजोर आणि भावनिक मानले गेले.
    3. सामाजिक रचना: सांस्कृतिक आणि धार्मिक परंपरांनी स्त्रीचे स्थान दुय्यम ठरवले.

---

२. **"स्त्री जन्मत: स्त्री नसते, तिला समाज बनवतो."**

- बोव्हा यांनी ही प्रसिद्ध घोषणा करून स्त्रीच्या दुय्यम स्थितीला जैविक कारणांऐवजी सांस्कृतिक आणि सामाजिक घटकांशी जोडले.
- त्यांनी सांगितले की समाजातील रूढी, परंपरा, आणि विचारसरणी स्त्रीला "स्त्री" बनवतात, म्हणजेच तिच्या स्वतंत्र अस्तित्वावर बंधने घालतात.

---

३. पितृसत्ताक व्यवस्थेची टीका:

- बोव्हा यांनी पितृसत्ताक व्यवस्थेवर **(Patriarchy)** कठोर टीका केली.
- त्यांच्या मते, पितृसत्ताक व्यवस्था स्त्रीच्या श्रम, लैंगिकता, आणि वैचारिकतेवर नियंत्रण ठेवते.
- पुरुषप्रधान समाजात स्त्रीला नेहमीच **"इतर" (Other)** म्हणून बघितले जाते, जिथे पुरुष **"स्व" (Self)** मानला जातो.

---

४. स्त्रीच्या स्वातंत्र्याचा विचार:

- बोव्हा यांनी स्त्रीच्या स्वातंत्र्यासाठी तीन महत्त्वाच्या गोष्टी सांगितल्या:
    1. आर्थिक स्वातंत्र्य: स्त्रीला तिच्या उपजीविकेसाठी पुरुषांवर अवलंबून राहावे लागू नये.
    2. शिक्षण: शिक्षणामुळे स्त्रीला स्वतःच्या अधिकारांची जाणीव होते.
    3. स्वतंत्र निर्णयक्षमता: स्त्रियांना स्वतःचे निर्णय घेण्याची क्षमता विकसित करावी लागेल.

---

५. स्त्रीच्या शरीरावरील नियंत्रणाचा विरोध:

- बोव्हा यांनी स्त्रियांच्या शरीरावर समाजाने लादलेल्या बंधनांवर जोरदार टीका केली.
- त्यांनी स्त्रियांच्या गर्भपाताच्या अधिकाराचे समर्थन केले आणि स्त्रियांच्या लैंगिक स्वातंत्र्याला महत्त्व दिले.
- स्त्रीचे शरीर ही तिच्या स्वातंत्र्याची पहिली पायरी आहे, असे त्यांचे मत होते.

---

६. नारीवादाचा अस्तित्ववादी दृष्टिकोन:

- बोव्हा यांनी अस्तित्ववादाचा **(Existentialism)** उपयोग करून स्त्रीच्या स्वातंत्र्याचा विचार मांडला.
- त्यांच्या मते, स्त्रीचे अस्तित्व तिच्या स्वतःच्या निवडींवर आधारित असावे.
- पितृसत्ताक समाजाने लादलेल्या बंधनांपासून मुक्त होऊन स्वतःची ओळख निर्माण करणे गरजेचे आहे.

स्त्रीवादातील ठळक मुद्दे:

१. स्त्रीची आर्थिक स्वायत्तता:

- बोव्हा यांच्या मते, आर्थिक स्वायत्तता हे स्त्रीच्या स्वातंत्र्याचे मुख्य साधन आहे.
- स्त्रीला शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी मिळाल्यास ती पुरुषांवर अवलंबून राहणार नाही.

२. घरकामाचे शोषण:

- त्यांनी स्पष्ट केले की पितृसत्ताक व्यवस्थेमध्ये घरकामाचे श्रेय आणि आर्थिक मूल्य मान्य केले जात नाही.
- हे शोषण स्त्रीच्या स्वातंत्र्याला आव्हान देणारे आहे.

३. विवाह आणि मातृत्वाचे विश्लेषण:

- बोव्हा यांनी विवाह आणि मातृत्वाच्या पारंपरिक संकल्पनांवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले.
- त्यांच्या मते, विवाह हा स्त्रीला गुलाम बनवतो, कारण तो स्त्रीच्या निर्णयक्षमता आणि आर्थिक स्वायत्ततेवर मर्यादा घालतो.

४. लैंगिकतेबद्दल खुली भूमिका:

- बोव्हा यांनी स्त्रीच्या लैंगिकतेबद्दल उघड विचार मांडले.
- त्यांनी सांगितले की स्त्रीने तिच्या इच्छांनुसार निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य मिळवले पाहिजे.

स्त्रीवादाच्या दुसऱ्या लाटेवरील प्रभाव:

- बोव्हा यांचे विचार १९६०-७० च्या दशकातील स्त्रीवादाच्या दुसऱ्या लाटेला प्रेरणा देणारे ठरले.
- त्यांचे लिखाण स्त्रीच्या स्वातंत्र्याच्या वैयक्तिक, सामाजिक, आणि राजकीय मुद्द्यांवर आधारित होते.

- त्यांनी स्त्रीवादाला फक्त एक चळवळ न मानता, तो समाजाच्या पुनर्रचनेसाठीचा विचार म्हणून मांडला.

स्त्रीवादासाठी बोव्हा यांचे कार्य:

१. वैचारिक नेतृत्व:

- बोव्हा यांचे विचार फक्त फ्रान्सपुरते मर्यादित राहिले नाहीत; त्यांनी जागतिक पातळीवर स्त्रीवादाला नवी दिशा दिली.

२. सामाजिक चळवळींमध्ये सहभाग:

- त्यांनी स्त्रियांच्या गर्भपात हक्क चळवळीत सक्रिय सहभाग घेतला.
- त्यांनी स्त्रीच्या व्यक्तीस्वातंत्र्य, शिक्षण, आणि आर्थिक स्वायत्ततेचा मुद्दा सर्वत्र चर्चेत आणला.

३. पितृसत्ताक व्यवस्थेविरोधात विचारमंथन:

- त्यांनी स्त्रीच्या दुय्यम स्थानाच्या मुळाशी जाऊन सांस्कृतिक, धार्मिक, आणि सामाजिक रूढींवर कठोर टीका केली.

उपसंहार:

सिमॉन दी बोव्हा यांनी स्त्रीवादाला एक नवा दृष्टिकोन दिला, जो वैचारिक आणि व्यावहारिक अशा दोन्ही पातळ्यांवर प्रभावी ठरला. त्यांच्या **"द सेकंड सेक्स"** या ग्रंथाने आधुनिक स्त्रीवादाची पायाभरणी केली. त्यांनी स्त्रीच्या शोषणाला केवळ सामाजिक समस्या न मानता, ती संरचनात्मक समस्या आहे, असे मांडले. त्यांच्या विचारांनी स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या चळवळींना आधार दिला आणि आजही त्यांच्या विचारांचे महत्त्व कमी झालेले नाही.

स्त्रीवादाच्या लाटा (short note)

स्त्रीवादाच्या चळवळींचा विकास विविध टप्प्यांमध्ये झाला आहे, ज्यांना "लाटा" (waves) असे संबोधले जाते. प्रत्येक लाटेने स्त्रियांच्या हक्कांसाठी वेगवेगळ्या मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित केले आणि समाजात महत्त्वपूर्ण बदल घडवले.

स्त्रीवादाची पहिली लाट **(First Wave Feminism):**

- कालावधी: १९व्या शतकाच्या उत्तरार्ध ते २०व्या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत.
- मुख्य उद्दिष्ट: स्त्रियांच्या मूलभूत कायदेशीर आणि राजकीय हक्कांसाठी लढा.
- प्रमुख मुद्दे:
    - मतदानाचा हक्क: स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार मिळवून देणे.
    - शैक्षणिक आणि रोजगाराच्या संधी: स्त्रियांना शिक्षण आणि रोजगाराच्या समान संधी मिळाव्यात.

- कायदेशीर हक्क: मालमत्ता हक्क, घटस्फोटाचे अधिकार, आणि इतर कायदेशीर अधिकारांसाठी प्रयत्न.
- प्रभाव: अनेक देशांमध्ये स्त्रियांना मतदानाचा हक्क मिळाला आणि शिक्षण व रोजगाराच्या संधींमध्ये वाढ झाली.

स्त्रीवादाची दुसरी लाट (**Second Wave Feminism**):

- कालावधी: १९६० ते १९८० च्या दशकापर्यंत.
- मुख्य उद्दिष्ट: सामाजिक, सांस्कृतिक, आणि आर्थिक समानतेसाठी लढा.
- प्रमुख मुद्दे:
    - लैंगिकता आणि प्रजनन हक्क: गर्भपाताचा अधिकार, गर्भनिरोधकांची उपलब्धता, आणि लैंगिक स्वातंत्र्य.
    - कौटुंबिक भूमिका: घरकामाचे मूल्यांकन, मातृत्वाची जबाबदारी, आणि कुटुंबातील स्त्रीची भूमिका.
    - कामाच्या ठिकाणी समानता: वेतन समानता, लैंगिक छळाविरुद्ध कायदे, आणि कार्यस्थळी समान संधी.
- प्रभाव: स्त्रियांच्या प्रजनन हक्कांबाबत कायदे सुधारले, कार्यस्थळी समानतेसाठी नवीन धोरणे लागू झाली, आणि समाजात स्त्रियांच्या भूमिकेबद्दल नवीन दृष्टिकोन विकसित झाले.

स्त्रीवादाची तिसरी लाट (**Third Wave Feminism**):

- कालावधी: १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीपासून.
- मुख्य उद्दिष्ट: स्त्रीवादाच्या व्याख्येचा विस्तार आणि विविधतेचा स्वीकार.
- प्रमुख मुद्दे:
    - विविधता आणि समावेशकता: वर्ण, वर्ग, लैंगिकता, आणि इतर ओळखींवर आधारित भेदभावांचा विरोध.
    - व्यक्तिगत स्वातंत्र्य: स्त्रियांच्या वैयक्तिक निवडींचा आदर आणि समर्थन.
    - माध्यमे आणि संस्कृती: माध्यमांमध्ये स्त्रियांच्या प्रतिमेचे विश्लेषण आणि त्यातील रूढीवादी भूमिकांचा विरोध.
- प्रभाव: स्त्रीवाद अधिक समावेशक आणि विविधतेचा स्वीकार करणारा झाला, ज्यामुळे विविध पार्श्वभूमीच्या स्त्रियांचे प्रश्न चर्चेत आले.

स्त्रीवादाची चौथी लाट (**Fourth Wave Feminism**):

- कालावधी: २०१० च्या दशकापासून.
- मुख्य उद्दिष्ट: डिजिटल माध्यमांचा वापर करून स्त्रियांच्या हक्कांसाठी लढा.
- प्रमुख मुद्दे:
    - ऑनलाइन सक्रियता: सोशल मीडियाचा वापर करून लैंगिक छळ, हिंसा, आणि भेदभावाविरुद्ध मोहिमा.
    - **#MeToo** चळवळ: लैंगिक छळाविरुद्ध जागतिक स्तरावर जनजागृती.
    - समाजमाध्यमांवरील प्रतिमा: माध्यमांमध्ये स्त्रियांच्या प्रतिमेचे विश्लेषण आणि त्यातील रूढीवादी भूमिकांचा विरोध.

- प्रभाव: डिजिटल माध्यमांद्वारे स्त्रियांच्या प्रश्नांवर जागतिक चर्चा वाढली, आणि लैंगिक छळाविरुद्ध कायदे आणि धोरणांमध्ये सुधारणा झाली.

स्त्रीवादाच्या लाटांचा सारांश:

प्रत्येक लाटेने स्त्रियांच्या हक्कांसाठी वेगवेगळ्या मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित केले आणि समाजात महत्त्वपूर्ण बदल घडवले. पहिल्या लाटेने मूलभूत हक्कांसाठी लढा दिला, दुसऱ्या लाटेने सामाजिक आणि सांस्कृतिक समानतेवर भर दिला, तिसऱ्या लाटेने विविधतेचा स्वीकार केला, आणि चौथ्या लाटेने डिजिटल माध्यमांचा वापर करून जागतिक स्तरावर स्त्रियांच्या प्रश्नांवर चर्चा घडवली.

विल किमलिका यांचे चरित्र

विल किमलिका हे एक प्रसिद्ध कॅनेडियन राजकीय तत्वज्ञ आहेत, ज्यांनी बहुसंस्कृतीवाद, अल्पसंख्यक हक्क, आणि प्राण्यांच्या नैतिकतेवर सखोल संशोधन केले आहे.

प्रारंभिक जीवन आणि शिक्षण:

- जन्म: १९६२ साली कॅनडामध्ये.
- शिक्षण: किमलिका यांनी कॅनडातील क्वीन्स विद्यापीठातून पदवी प्राप्त केली आणि नंतर ऑक्सफर्ड विद्यापीठातून पीएच.डी. पूर्ण केली.

शैक्षणिक कारकीर्द:

- प्राध्यापक: किमलिका सध्या क्वीन्स विद्यापीठात राजकीय तत्वज्ञानाचे प्राध्यापक आहेत.
- संशोधन क्षेत्र: त्यांचे संशोधन मुख्यतः बहुसंस्कृतीवाद, अल्पसंख्यक हक्क, आणि प्राण्यांच्या नैतिकतेवर केंद्रित आहे.

प्रमुख साहित्य:

- **"मल्टिकल्चरल सिटिझनशिप" (Multicultural Citizenship):** १९९५ मध्ये प्रकाशित या ग्रंथात किमलिका यांनी बहुसंस्कृतीवाद आणि अल्पसंख्यक हक्कांवर सखोल विचार मांडले आहेत.
- **"कॉनटेम्परारी पॉलिटिकल फिलॉसफी" (Contemporary Political Philosophy):** या पुस्तकात आधुनिक राजकीय तत्वज्ञानातील विविध संकल्पनांचे विश्लेषण केले आहे.

सिद्धांत आणि योगदान:

- बहुसंस्कृतीवाद: किमलिका यांनी बहुसंस्कृतीवादाच्या संकल्पनेला नवीन दृष्टिकोन दिला, ज्यात अल्पसंख्यक गटांच्या सांस्कृतिक हक्कांचे संरक्षण आणि प्रोत्साहन यावर भर दिला आहे.
- अल्पसंख्यक हक्क: त्यांच्या मते, अल्पसंख्यक समुदायांना त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीचे जतन करण्यासाठी विशेष हक्कांची आवश्यकता आहे.
- प्राण्यांची नैतिकता: किमलिका यांनी प्राण्यांच्या नैतिक हक्कांवरही संशोधन केले आहे, ज्यात त्यांनी प्राण्यांच्या कल्याणासाठी नैतिक जबाबदारीवर चर्चा केली आहे.

पुरस्कार आणि सन्मान:

- किमलिका यांना त्यांच्या योगदानासाठी विविध पुरस्कार आणि सन्मान मिळाले आहेत, ज्यात कॅनडाच्या रॉयल सोसायटीचे सदस्यत्व आणि इतर शैक्षणिक सन्मानांचा समावेश आहे.

विल किमलिका हे आधुनिक राजकीय तत्त्वज्ञानातील एक महत्त्वपूर्ण व्यक्तिमत्त्व आहेत, ज्यांनी बहुसंस्कृतीवाद, अल्पसंख्यक हक्क, आणि प्राण्यांच्या नैतिकतेवर सखोल विचार मांडले आहेत. त्यांचे कार्य आजही या क्षेत्रातील संशोधन आणि चर्चांसाठी मार्गदर्शक ठरत आहे.

विल किमलिका यांचे बहुसंस्कृतीवादविषयक विचार

विल किमलिका हे बहुसंस्कृतीवादाच्या (Multiculturalism) क्षेत्रातील एक अग्रगण्य तत्त्वज्ञ मानले जातात. त्यांच्या मते, बहुसंस्कृतीवाद हा आधुनिक बहुजातीय आणि बहुधार्मिक समाजांमध्ये सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी महत्त्वाचा आहे. त्यांनी अल्पसंख्यक हक्क, सांस्कृतिक ओळख, आणि समावेशकता यांवर आधारित बहुसंस्कृतीवादाच्या वैचारिक संकल्पनेची मांडणी केली आहे.

बहुसंस्कृतीवाद म्हणजे काय?

- किमलिका यांच्या मते, बहुसंस्कृतीवाद म्हणजे विविध सांस्कृतिक गटांच्या हक्कांचा, ओळखीचा, आणि गरजांचा मान राखणारी सामाजिक रचना.
- ही रचना अल्पसंख्यक आणि बहुसंख्यांक गटांमध्ये समानता आणि समावेशकता प्रस्थापित करण्यासाठी महत्त्वाची आहे.

विल किमलिका यांचे बहुसंस्कृतीवादविषयी मुख्य विचार:

१. अल्पसंख्यक हक्कांची आवश्यकता:

- किमलिका यांनी सांगितले की सांस्कृतिक अल्पसंख्यक **(Cultural Minorities)** गटांना त्यांच्या ओळखीचे रक्षण करण्यासाठी आणि समृद्धीसाठी खास हक्कांची आवश्यकता असते.
- पाश्चात्य देशांमध्ये विविध प्रकारच्या अल्पसंख्यक गटांचे अस्तित्व आहे, जसे की:
  - अस्थापित अल्पसंख्यक **(Immigrant Minorities):** स्थलांतरित समुदाय.
  - मूळ रहिवासी **(Indigenous Peoples):** आदिवासी व स्थानिक जमाती.
  - राष्ट्रीय अल्पसंख्यक **(National Minorities):** प्रादेशिक किंवा भाषिक अल्पसंख्यक.

२. सांस्कृतिक ओळखीचे महत्त्व:

- सांस्कृतिक ओळख ही प्रत्येक व्यक्तीच्या आत्मसन्मानासाठी आणि सामाजिक सहभागासाठी महत्त्वाची आहे.
- अल्पसंख्यांक गटांना त्यांच्या भाषा, धर्म, परंपरा, आणि जीवनशैली टिकवण्यासाठी स्वायत्तता मिळणे आवश्यक आहे.

३. **"मल्टिकल्चरल सिटिझनशिप" (Multicultural Citizenship):**

- किमलिका यांच्या **"मल्टिकल्चरल सिटिझनशिप"** या ग्रंथामध्ये त्यांनी सांगितले की, समान नागरिकत्व हे अल्पसंख्यांक गटांच्या सांस्कृतिक गरजांची पूर्तता करण्यासाठी पुरेसे नाही.
- त्यांनी अल्पसंख्यक गटांसाठी विशेष हक्क **(Special Rights)** देण्याची शिफारस केली, जसे की:
    - स्वायत्ततेचे हक्क: स्थानिक अल्पसंख्यांक गटांना त्यांचे स्वायत्त प्रशासन.
    - सांस्कृतिक हक्क: भाषा आणि परंपरा टिकवण्यासाठी विशेष संरक्षण.
    - राजकीय प्रतिनिधित्व: अल्पसंख्यांकांचे राजकीय निर्णय प्रक्रियेत प्रभावी प्रतिनिधित्व.

४. बहुसंस्कृतीवाद आणि समता:

- किमलिका यांच्या मते, बहुसंस्कृतीवादाचा उद्देश समानतेला प्रोत्साहन देणे आहे.
- सांस्कृतिक विविधता हे एखाद्या राष्ट्राचे सामर्थ्य असले तरी, अनेकदा बहुसंख्यांक गटाच्या विचारधारेमुळे अल्पसंख्यांक गट दुय्यम स्थानावर राहतात.
- बहुसंस्कृतीवादाच्या माध्यमातून ही असमानता कमी करता येते.

५. स्थलांतर आणि सांस्कृतिक समावेश:

- स्थलांतरित समुदायांच्या हक्कांवर किमलिका यांनी विशेष भर दिला आहे.
- स्थलांतरित समुदायांचे स्वागत करण्यासाठी आणि त्यांचा समाजात समावेश करण्यासाठी सरकारने ठोस धोरणे तयार करायला हवीत.

६. बहुसंस्कृतीवादाचे नैतिक आधार:

- किमलिका बहुसंस्कृतीवादाला फक्त सामाजिक किंवा राजकीय विचार म्हणून न पाहता, तो नैतिक मूल्यांवर आधारित असल्याचे सांगतात:
    - स्वातंत्र्य: प्रत्येकाला त्याच्या ओळखीप्रमाणे जीवन जगण्याचे स्वातंत्र्य.
    - आदर: सांस्कृतिक विविधतेला मान्यता देणे.
    - समानता: विविध गटांना समान अधिकार आणि संधी मिळवून देणे.

७. बहुसंस्कृतीवादाच्या मर्यादा:

- किमलिका यांना बहुसंस्कृतीवादाच्या मर्यादाही मान्य आहेत. काही वेळा सांस्कृतिक हक्क व्यक्तिगत स्वातंत्र्यासाठी अडथळा ठरू शकतात.
    - उदा. काही पारंपरिक प्रथा किंवा धर्मीय रूढी मानवी हक्कांशी विसंगत असू शकतात.
- यासाठी, किमलिका व्यक्तिगत स्वातंत्र्य आणि सांस्कृतिक हक्क यांच्यात समतोल राखण्याचे महत्त्व अधोरेखित करतात.

किमलिका यांचा बहुसंस्कृतीवादाच्या विचारांवर प्रभाव:

१. बहुसंस्कृतीवादाचा आधारभूत सिद्धांत:

- त्यांनी बहुसंस्कृतीवादाला एक राजकीय तत्त्वज्ञान म्हणून प्रस्थापित केले.
- त्यांचे विचार अनेक देशांतील बहुसंस्कृतीवादी धोरणे तयार करण्यासाठी उपयुक्त ठरले.

२. अल्पसंख्यांक गटांचा आवाज:

- किमलिका यांनी अल्पसंख्यांक गटांच्या सांस्कृतिक गरजांकडे जागतिक पातळीवर लक्ष वेधले.

३. व्यावहारिक धोरणांची प्रेरणा:

- कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, आणि युरोपातील काही देशांनी त्यांच्या विचारांवर आधारित बहुसंस्कृतीवादी धोरणे राबवली आहेत.

विल किमलिका यांच्या मते, बहुसंस्कृतीवाद हा केवळ सांस्कृतिक विविधतेचा सन्मान करण्याचा विचार नसून, तो समानता, समावेशकता, आणि सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याचे एक साधन आहे. त्यांच्या विचारांनी अल्पसंख्यांक गटांसाठी हक्कांचे संरक्षण, सांस्कृतिक समृद्धी, आणि विविधतेच्या स्वीकृतीला जागतिक पातळीवर प्रोत्साहन दिले आहे. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात किमलिका यांचे विचार अत्यंत उपयुक्त ठरत आहेत.

बहुसंस्कृतीवादी विचारांचा जगभर झालेला प्रभाव

बहुसंस्कृतीवादाच्या विचारांचा जागतिक प्रभाव २०व्या शतकाच्या उत्तरार्धात वाढला, विशेषतः जागतिकीकरण, स्थलांतर, आणि औपनिवेशिक इतिहासाच्या पार्श्वभूमीवर. बहुसंस्कृतीवादाने विविध देशांतील सामाजिक, सांस्कृतिक, आणि राजकीय धोरणांवर महत्त्वपूर्ण प्रभाव टाकला. अल्पसंख्यांक गटांना समाविष्ट करून सामाजिक एकोपा साधण्याचे प्रयत्न यामुळे शक्य झाले.

बहुसंस्कृतीवादाचा जागतिक प्रभाव:

१. कॅनडा:

- कॅनडा हा बहुसंस्कृतीवादाचा प्रणेता देश म्हणून ओळखला जातो.
  १९७१ मध्ये कॅनडाने अधिकृतपणे बहुसंस्कृतीवादी धोरण स्वीकारले.
- विल किमलिका यांचे योगदान: कॅनडातील बहुसंस्कृतीवादी धोरणे तयार करण्यामध्ये किमलिका यांच्या विचारांचा मोठा वाटा आहे.
- प्रमुख धोरणे:
  - अल्पसंख्यांक गटांना त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखी टिकवण्यासाठी प्रोत्साहन.
  - स्थलांतरित समुदायांसाठी समावेशकता वाढवणारे उपक्रम.
  - आदिवासी लोकांच्या हक्कांना मान्यता.

२. युरोप:

- युरोपातील देश, विशेषतः यूके, फ्रान्स, आणि जर्मनी, यांनी स्थलांतरित समुदायांसाठी बहुसंस्कृतीवादाचा वापर करण्याचा प्रयत्न केला.
- यूके:
  - यूकेने स्थानिक मुस्लिम, हिंदू, शीख, आणि इतर स्थलांतरित समुदायांच्या सांस्कृतिक आणि धार्मिक हक्कांचे संरक्षण केले.

    - उदाहरण: सिख समुदायासाठी हेल्मेटऐवजी पगडी परिधान करण्यास अनुमती.
- फ्रान्स:
    - फ्रान्सने बहुसंस्कृतीवाद स्वीकारण्यास मर्यादा ठेवल्या आणि समानतेवर अधिक भर दिला. तरीही, स्थलांतरित अल्पसंख्यांकांचे प्रश्न चर्चेत आहेत.
- जर्मनी:
    - स्थलांतरित तुर्की समुदायासाठी भाषा शिक्षण आणि सांस्कृतिक समावेशकतेसाठी उपाययोजना केल्या.

३. अमेरिका:

- अमेरिकेत बहुसंस्कृतीवादाचा प्रभाव "मेल्टिंग पॉट"च्या संकल्पनेतून जाणवतो.
    - प्रत्येक समुदायाने आपली सांस्कृतिक ओळख राखत अमेरिकन मुख्य प्रवाहात सामील होणे.
    - उदाहरण: अफ्रिकन-अमेरिकन, हिस्पॅनिक, आणि आशियाई समुदायांसाठी विशेष धोरणे.
- गौरव दिन **(Pride Day)**: विविध संस्कृतींच्या सन्मानासाठी सण आणि कार्यक्रम आयोजित केले जातात.

४. ऑस्ट्रेलिया आणि न्यूझीलंड:

- मूळ रहिवासी **(Aboriginals)** आणि स्थलांतरित गटांच्या हक्कांसाठी धोरणे तयार.
    - सांस्कृतिक विविधतेचा सन्मान आणि आदिवासी गटांसाठी विशेष हक्क.
    - बहुसंस्कृतीवादामुळे पॅसिफिक बेटांवरील आदिवासी गटांना संरक्षण मिळाले.

५. भारत:

- भारतात बहुसंस्कृतीवाद हा समाजाचा मूळ घटक आहे.
    - विविध धर्म, जात, भाषा, आणि प्रादेशिक गट यांचा एकत्रित सहजीवन.
    - भारतीय संविधान: अल्पसंख्यांक समुदायांच्या सांस्कृतिक आणि धार्मिक अधिकारांचे संरक्षण (उदा. कलम २९ आणि ३०).
    - उदाहरणे:
        - मुस्लिमांसाठी वैयक्तिक कायदे (Personal Laws).
        - अल्पसंख्यांक शैक्षणिक संस्थांसाठी विशेष सवलती.

६. दक्षिण आफ्रिका:

- अपार्थाइडनंतरच्या काळात, दक्षिण आफ्रिकेने बहुसंस्कृतीवादाचा स्वीकार केला.
    - "रेनबो नेशन" म्हणून ओळख निर्माण केली.
    - विविध वांशिक गटांना राजकीय आणि सांस्कृतिक समता देण्याचे प्रयत्न.

७. मलयेशिया आणि सिंगापूर:

- बहुसंस्कृतीवादावर आधारित स्थिर समाज रचना.
    - मलय, चिनी, आणि भारतीय समुदाय यांना सांस्कृतिक अधिकार आणि प्राधान्य.
    - सार्वजनिक सणांचे आयोजन, विविधतेला चालना देणारे कार्यक्रम.

बहुसंस्कृतीवादाच्या विचारांवर आधारित सकारात्मक परिणाम:

१. सांस्कृतिक विविधतेचा स्वीकार:

- समाजाने विविध धर्म, भाषा, आणि परंपरांचा सन्मान करायला शिकले.

२. समावेशकता:

- अल्पसंख्यांक गटांना मुख्य प्रवाहात सामील होण्यासाठी प्रोत्साहन.

३. सामाजिक न्याय:

- अल्पसंख्यांक आणि बहुसंख्यांक यांच्यातील आर्थिक आणि सामाजिक असमानता कमी करण्याचे प्रयत्न.

४. जागतिकीकरणातील योगदान:

- जागतिक स्तरावर विविधतेच्या सन्मानासाठी सहिष्णुतेची भावना वाढली.

बहुसंस्कृतीवादाचे आव्हाने:

१. सांस्कृतिक संघर्ष:

- काही वेळा विविध गटांमध्ये तणाव किंवा संघर्ष निर्माण होतो, जसे की धार्मिक किंवा जातीय मतभेद.

२. एकात्मतेचा अभाव:

- अल्पसंख्यांक गट मुख्य प्रवाहात सामील न झाल्यास सामाजिक विभाजनाचा धोका.

३. पितृसत्ताक प्रथा आणि रूढीवाद:

- बहुसंस्कृतीवादाच्या नावाखाली काही सांस्कृतिक प्रथांमध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्याचे उल्लंघन होते.

बहुसंस्कृतीवादाने विविध देशांमध्ये सांस्कृतिक स्वीकार, सामाजिक न्याय, आणि अल्पसंख्यांक हक्कांचे संरक्षण यासाठी प्रभावी योगदान दिले आहे. तथापि, सांस्कृतिक तणाव आणि एकात्मतेचा अभाव ही आव्हाने कायम आहेत. आधुनिक समाजांमध्ये समतोल साधण्याचा प्रयत्न म्हणजेच बहुसंस्कृतीवादाच्या यशाची गुरुकिल्ली आहे. विल किमलिका यांचे विचार आजही या क्षेत्रात मार्गदर्शक ठरतात.

अल्पसंख्यांकांचे हक्क - विल किमलिका यांचे विचार (short note)

विल किमलिका यांनी अल्पसंख्यांक हक्क (Minority Rights) या संकल्पनेचा सखोल अभ्यास केला आणि बहुसंस्कृतीवादाच्या माध्यमातून अल्पसंख्यांक गटांच्या गरजा आणि हक्क यांना प्राधान्य दिले. त्यांच्या मते, अल्पसंख्यांक गटांना त्यांच्या सांस्कृतिक ओळख, परंपरा, आणि जीवनशैली टिकवण्यासाठी विशेष हक्कांची गरज असते.

अल्पसंख्यांक हक्कांविषयी किमलिका यांचे मुख्य विचार:

१. समानता आणि वेगळेपणा यांच्यात संतुलन:

- किमलिका यांच्या मते, समानता म्हणजे सर्वांना समान संधी देणे, तर वेगळेपणा म्हणजे विविध संस्कृतींना त्यांचे वैशिष्ट्य टिकवण्याची परवानगी देणे.
- अल्पसंख्यांक गटांना त्यांच्या सांस्कृतिक ओळख टिकवण्यासाठी वेगळ्या हक्कांची गरज असते, कारण त्यांना बहुसंख्यांक गटांमुळे कधी कधी स्वतःचे अस्तित्व गमवावे लागते.

२**.** अल्पसंख्यांक गटांचे प्रकार**:**

किमलिका यांनी अल्पसंख्यांक गटांना दोन मुख्य प्रकारांत विभागले:

1. राष्ट्रीय अल्पसंख्यांक **(National Minorities):**
   - मूळ रहिवासी (Indigenous Peoples) किंवा प्रादेशिक अल्पसंख्यांक गट, जसे की:
     - कॅनडातील फ्रेंच**-**भाषिक क्युबेकर.
     - भारतातील आदिवासी समुदाय.
   - त्यांना स्वायत्तता (Autonomy) आणि सांस्कृतिक ओळख टिकवण्यासाठी विशेष हक्कांची आवश्यकता असते.
2. अस्थापित अल्पसंख्यांक **(Immigrant Minorities):**
   - स्थलांतरित लोक जे दुसऱ्या देशात स्थायिक होतात.
   - त्यांना सांस्कृतिक समावेश आणि त्यांच्या परंपरांच्या जतनासाठी विशिष्ट अधिकार हवे असतात.

३**.** अल्पसंख्यांकांसाठी विशेष हक्कांची गरज**:**

- सांस्कृतिक हक्क **(Cultural Rights):**
  - भाषेचा वापर, शिक्षण, आणि परंपरा जपण्यासाठी विशेष उपाययोजना.
  - उदा. भाषिक अल्पसंख्यांकांसाठी मातृभाषेतून शिक्षणाची सोय.
- राजकीय प्रतिनिधित्व **(Political Representation):**
  - अल्पसंख्यांक गटांना राजकीय निर्णय प्रक्रियेत भाग घेण्यासाठी स्वतंत्र प्रतिनिधित्व मिळाले पाहिजे.
  - उदा. भारतातील अनुसूचित जाती-जमातींसाठी राखीव जागा.
- आर्थिक संधी **(Economic Opportunities):**
  - अल्पसंख्यांक गटांना आर्थिकदृष्ट्या प्रगती करण्यासाठी सवलती किंवा धोरणे.
  - उदा. भारतातील ओबीसी, एससी, एसटींसाठी आरक्षण प्रणाली.

४**.** बहुसंस्कृतीवाद आणि अल्पसंख्यांक हक्क**:**

- किमलिका यांच्या मते, बहुसंस्कृतीवाद हा अल्पसंख्यांक गटांचे हक्क सुरक्षित करण्यासाठी प्रभावी साधन आहे**.**
- बहुसंस्कृतीवादाद्वारे अल्पसंख्यांक गटांना त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीचे रक्षण आणि विकासासाठी स्वतंत्रता दिली जाऊ शकते.

अल्पसंख्यांक हक्कांसाठी आवश्यक उपाय**:**

१**.** स्वायत्ततेचा अधिकार**:**

- राष्ट्रीय अल्पसंख्यांकांना त्यांच्या प्रदेशात स्थानिक स्वायत्तता हवी.
- उदा. कॅनडातील क्युबेक प्रांताला फ्रेंच भाषेसाठी विशेष अधिकार**.**

२. सांस्कृतिक ओळखीचे संरक्षण:

- अल्पसंख्यांक गटांना त्यांच्या भाषा, धर्म, आणि परंपरा टिकवण्यासाठी राज्याकडून पाठबळ मिळायला हवे.
- उदा. युरोपातील अल्पसंख्यांक समुदायांना मातृभाषेतील शिक्षणाची सुविधा.

३. सकारात्मक उपाययोजना **(Affirmative Action):**

- अल्पसंख्यांक गटांना मुख्य प्रवाहात सामील करण्यासाठी रोजगार, शिक्षण, आणि सामाजिक क्षेत्रात विशेष धोरणे राबवणे.
- उदा. भारताची आरक्षण प्रणाली.

४. राजकीय सशक्तीकरण:

- राजकीय प्रतिनिधित्वाच्या माध्यमातून अल्पसंख्यांकांना निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय सहभागी बनवणे.
- उदा. भारताच्या संसदेत अनुसूचित जाती-जमातींसाठी राखीव जागा.

किमलिका यांचे अल्पसंख्यांक हक्कांवरील वैशिष्ट्यपूर्ण दृष्टिकोन:

१. सामूहिक हक्क **(Collective Rights):**

- किमलिका यांनी अल्पसंख्यांक हक्कांना सामूहिक हक्क म्हणून पाहिले, जिथे गटाच्या ओळखीचे रक्षण करण्यासाठी विशेष धोरणे आवश्यक आहेत.
- यामुळे वैयक्तिक हक्कांच्या मर्यादा समजून सांस्कृतिक समावेशकता वाढते.

२. सार्वभौमिकता आणि विशिष्टता यांचा मेळ:

- किमलिका यांच्या मते, सार्वभौमिक मानवाधिकार हे सर्वांसाठी महत्त्वाचे आहेत, पण त्याच वेळी अल्पसंख्यांक गटांच्या विशिष्ट गरजा आणि अधिकारांना ओळखणे आवश्यक आहे.

३. सांस्कृतिक विविधतेला प्रोत्साहन:

- किमलिका सांस्कृतिक विविधतेला सामाजिक समृद्धीचे साधन मानतात.
- त्यांचा विश्वास आहे की विविध गटांच्या सहजीवनामुळे समाज अधिक सशक्त होतो.

उदाहरणे:

१. कॅनडा:

- किमलिका यांच्या विचारांवर आधारित, कॅनडामध्ये बहुसंस्कृतीवादाचे धोरण राबवले गेले.
- क्युबेकमधील फ्रेंच भाषिकांसाठी सांस्कृतिक हक्क आणि स्वायत्तता प्रदान केली गेली.

२. भारत:

- भारतातील आरक्षण धोरण, अनुसूचित जाती-जमातींसाठी विशेष सवलती, आणि धार्मिक अल्पसंख्यांकांसाठी सांस्कृतिक संरक्षण हे किमलिका यांच्या विचारांशी सुसंगत आहेत.

३. न्यूझीलंड:

- माओरी आदिवासींसाठी सांस्कृतिक हक्क आणि स्वायत्तता.

आव्हाने आणि मर्यादा:

१. बहुसंस्कृतीवादाची मर्यादा:

- कधी कधी सांस्कृतिक हक्क आणि सार्वभौम मानवी हक्कांमध्ये संघर्ष होतो.
- उदा. काही सांस्कृतिक प्रथा व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याला धोका देऊ शकतात.

२. समानतेचा अभाव:

- विशेष हक्कांमुळे बहुसंख्यांक गटांना भेदभाव वाटू शकतो, ज्यामुळे सामाजिक तणाव निर्माण होऊ शकतो.

विल किमलिका यांनी अल्पसंख्यांक हक्क हे समानतेसाठी आणि सांस्कृतिक विविधतेच्या संरक्षणासाठी आवश्यक असल्याचे प्रतिपादित केले. त्यांच्या मते, अल्पसंख्यांक गटांना त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीचे रक्षण करण्यासाठी विशेष हक्क मिळाले पाहिजेत. त्यांच्या विचारांनी बहुसंस्कृतीवाद, अल्पसंख्यांकांचे राजकीय प्रतिनिधित्व, आणि सांस्कृतिक हक्क यांसाठी जागतिक धोरणे आकारण्यास मदत केली आहे. त्यांच्या या विचारांचे महत्त्व आजही जागतिक पातळीवर टिकून आहे.